

„Globalizációs” kihívások és a magyar pénztörténet

Kovács György*

Tanulmányunk a magyar pénztörténet három kitüntetett szakaszával kíván foglalkozni, három olyan korszakkal, amikor – az adott kor viszonyainak tükrében természetesen – ún. „globalizációs kihívással” találta magát szemben a magyar „gazdaságpolitika”. E három korszak azon közös vonás alapján került kiválasztásra, miszerint a magyar gazdaságpolitika helyes választ volt képes adni ezen évekig, illetve évtizedekig elhúzódó európai pénzügyi válságok idején, alapozva Magyarország közép-európai nagyhatalmi státusára, illetve a közép-európai diplomáciai játéktérben betöltött szerepére. E három általunk tárgyalt korszak az alábbi: Károly Róbert illetve Bethlen Gábor kora, valamint a XIX. sz. utolsó harmada. Természetesen voltak jelentős pénzügyi válságok az európai pénztörténetben e három időszakon kívül is, elegendő gondolnunk a XI–XII. század európai pénzügyi hullámára, a francia forradalom és a napóleoni háborúk minden korábbi korszakot felülmúló inflációs problémáira, illetve az 1929–33-as gazdasági világválság európai pénzügyi rendszert megrendítő hatására, mely válságok Magyarország életében is sok problémát okoztak, de ezen korszakokban a magyar „pénzügypolitika” nem volt képes megfelelő választ adni e kihívásokra s évtizedekig elhúzódó válságjelenségekkel volt kénytelen szembesülni az ország.

Kulcsszavak: pénztörténet, globalizáció, pénzügyi válság, aktív gazdaságpolitika

1. A XIV. századi európai aranyválság és Károly Róbert pénzreformja

A XIII. század második felében IV. Béla államháztartási reform-kezdeményezései továbbra is a patrimoniális királyi hatalom megerősítésére építve, a domaniális bevételekre alapozódtak, a kor követelményeinek mindinkább megfelelő regálegazdaság kiépítése Károly Róbertre maradt. Természetesen a század első feléhez képest jelentős szerepnövekedés figyelhető meg a regalitások területén, így különösen a vámmegátalmozásában – a kereskedelmi forgalom fellendülése nyomán – a vásári helypénz jellegével bíró vásárvámmak 1 százalékos forgalmi értékvámmá történő átalakulása során; hasonlóképpen a bányaművelésből származó regálejövedelmek növekedését szolgálta a bányaszabadság elve érvényesítésével a bányavárosoktól beszedett urbajövedelem bevezetése is. A rendezetlen pénzviszonyok kereskedelmet akadályozó jellegének felismeréséből következtek a pénzviszonyok konszolidálására irányuló kezdeményezései is, melynek eredményeképpen a korábbinál jobb és stabilabb pénz veretésére rendezkedett be, de elődeihez hasonlóan ő sem szakított a pénzűjtés káros intézményével – ami különösen azért kárhoztatható, mert e korban már volt példa a pénzűjtés rendszerét kiküszöbölő pénzpolitikára, ráadásul a Magyar Királyságon

* Kovács György, egyetemi adjunktus, SZTE Gazdaságtudományi Kar, Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete (Szeged).

belül, a szlavón bánság területén¹ – így a veretlen ezüst forgalmát nem tudta teljesen kiküszöbölni, illetve a bécsi denárok egyre növekvő pénzforgalmi szerepével is szembesülni kényszerült.² Gazdaságpolitikája viszont alapvetően – a várbirtokok visszaszerzésére irányuló akciói, a Felvidéken, Erdélyben illetve a Kiskunságon végrehajtott agrikultur telepítés tükrében – a mezőgazdasági szempontok dominanciájáról árulkodik, pedig be kell látnunk, hogy e korban a nemzeti vagyoni túlnyomó része már a világi és egyházi nagybirtokosság kezében összpontosul, illetve e korra tehető a nemzeti közösségek bomlása nyomán a területileg szerveződő köznemesség politikai tényezővé válása, ami egyértelműen jelzi, hogy a patrimoniális királyság rendszerét egyre inkább a rendi állam váltotta fel, így a gazdaságpolitikában is törvényszerűen be kellett következnie a domaniális államháztartásnak a regálegazdasággal történő felváltásának. IV. Béla – nála kevésbé koncepciózus – utódai idején így ezen átmeneti javulást eredményező fél-reformot követően törvényszerűen következett be a középkori magyar államháztartás és a pénzrendszer teljes szétzilálódása, melynek rendbehozatala majd Károly Róbertre várt.³

Károly Róbert uralkodásának első fele – a XIV. sz. elején teljesen szétzilálódott államhatalom következményeként – a katonai hatalom megerősítése, a politikai konszolidáció jegyében telt el, de a tartós stabilizáció és a nemzet megerősödése értelemszerűen követelte a gazdasági konszolidáció végrehajtását, az államháztartás stabilizációját is. Ugyanakkor a XIII–XIV. század fordulójára az európai pénztörténetnek is igen érdekes és válságos korszaka, mely válság teljesen nem is vonatkoztatható el a magyar gazdasági élet megrendülésétől.

A középkori európai pénzrendszerek a XII. századig ezüstvalután nyugvó rendszerek voltak, a viszonylag korlátozott kereskedelmi forgalom igényeit ki tudván elégíteni a denár-rendszeren nyugvó pénzforgalom, illetve a X–XII. században jelentkező fokozott mértékű pénzrontás idején sok esetben az ezüstrúdvaluta alkalmazása. A XII. században a keresztes hadjáratok során a külkereskedelmi forgalom jelentős fellendülése figyelhető meg, aminek nyomán Itáliába igen jelentős mennyiségben áramlanak be a növekvő mértékű forgalom könnyebb lebonyolítását biztosító aranypénzek, bizánci, illetve arab pénzverők jóvedelmét gyarapítván. Igen gyorsan megszületett azon felismerés, hogy mind az értékes kereskedelmi pénzek biztosítása, mind a pénzverésből származó jóvedelmek növelése az aranypénzek belföldön történő veretésével valósítható meg, így először 1252-ben Firenzében indul meg az állandó súlyú és finomságú aranyforintok (fiorino d'oro) veretése, majd gyorsan elterjedvén a felismerés, Franciaországban (1254), Angliában (1257), Velencében (1284, ducato d'oro) és más itáliai államokban is megjelenik az aranypénzek veretése, mely aranypénzek közül a firenzei forint és a velencei dukát évszázadokon át kitüntetett szerepet játszik majd az európai pénztörténetben.⁴ Az aranypénzek megjelenése az európai pénzrendszer stabilizálódásával járt, ami természetesen nem jelentette az ezüstpénzek forgalmából történő kiszorulását, hiszen minden európai országban a kisebb értékű belső forgalom lebonyolítására továbbra is az ezüstpénzek maradtak forgalomban – illetve e korban terjednek el a nagyobb értékű és stabil súlyú és finomságú ezüstpénzek, a garasok is –, de ezen kettős valutarendszer fenntartása megkövetelte az arany- és ezüstpénzek stabil értékárnyának fenntartását is. Az európai aranypénzverés folytatásához az alapanyagot természe-

¹ Hóman 1916. 452–455.

² Hóman 1916. 328.

³ Hóman 1921. 22–24.

⁴ Hóman 1921. 81–82.

tesen nemcsak a Keletről beáramló arany szolgáltatta, hanem az európai aranytermelésben kiemelkedő szerepet játszó Magyarország is. Az alábbi táblázat mutatja a XIII. sz. második fele arany- és ezüsttermelésének megoszlását a világ különböző országai között, melyből látható, hogy a világ aranytermelésének közel harmadát a magyarországi bányák biztosították.

1. táblázat. A világ arany- és ezüsttermelésének megoszlása a XIII. sz. második felében (kg)

Ország	Arany	Ezüst
Afrika	2000	–
Magyarország	1000	10000
Csehország	100	15000
Szilézia	100	3000
Meissen	Jelentéktelen	4000
Németország egyéb területei	Jelentéktelen	4000
Skandinávia	Jelentéktelen	1000
Egyéb európai országok	Jelentéktelen	6000
Összesen	3200	43000

Forrás: Hóman 1921. 150.

Az aranybányászat ilyen mértékű felfutása természetesen szoros összefüggésben áll a IV. Béla által bevezetett bányászati reformokkal, nevezetesen a már korábban említésre került bányaszabadság elvének érvényesítésével. A jelentős mértékű aranybányászat a magyar külkereskedelmi mérleg alakulásával mutat szoros összefüggést. E korban a nemesfémek kivitele teljesen szabad volt, tehát a Magyarországon megforduló kereskedők korlátlanul kivihettek veretlen nemesfémeket a Magyarországra exportált áruik ellenében, ami viszont a magyar gazdaság fejletlenségével áll szoros összefüggésben, hiszen e korban a magyar gazdaság még nem rendelkezett megfelelő árualappal, mellyel felléphetett volna az európai termékepiacokon, így az import finanszírozása a nemesfémkivitellel volt biztosítható. A XIII–XIV. sz. fordulóján a korábban stabil arany–ezüst értékarány (1:9,5, 1:10) viszont felborult, amire elvileg már a XIII. sz. folyamán számítani lehetett volna a fokozódó cseh, magyar, meissen és sziléziai ezüsttermelés és a növekvő itáliai aranykereslet tükrében. Az ezüst elértéktelenedése ekkor még nem következett be, egyrészt tekintettel arra, hogy a növekvő európai belkereskedelmi forgalom az ezüst iránti keresletet is növelte, s fokozta a problémákat, hogy Csehország és Meissen felfüggesztette az ezüst korábbi szabadforgalmát, s csak ezüstérme formájában engedélyezték az ezüstkivitelt (mely módszer tanulságokkal szolgál a későbbi magyar gazdaságpolitika számára is), így megdrágítva a nyugat-európai államok számára az ezüstellátást, másrészt az aranykínálat jelentős növekedése figyelhető meg mind a Keletről származó, mind a magyarországi arany vonatkozásában. A századfordulón viszont az aranykínálati viszonyokban jelentős változás következik be: egyrészt a mohamedánok elleni gyűlölet fellángolásával, az új keresztes hadjáratra készülődés jegyében pápai tilalom lett kimondva a muzulmánokkal történő kereskedelemre, melynek eredményeként a keleti kereskedelem igen ellanyhult, így a nyers arany egyik fő forrása, az Egyiptomon keresztül beáramló afrikai arany elapadt, másrészt az Árpád-ház kihalását követően

Magyarországon fellépő interregnum idején a gazdasági viszonyok szétzilálódásának, így az aranybányászat visszaesésének lehetünk tanúi, illetve a bizonytalan politikai viszonyok között értelemszerűen a külkereskedelmi forgalom is jelentős mértékben visszaesett, melynek eredményeként a magyar aranyforrások is elapadnak a nyugat-európai országok számára. Ennek eredményeként a korábban évszázadokon át stabil arany–ezüst értékarány a XIV. sz. első felében jelentősen emelkedett, területenként változóan 1:13,6–1:15,9 közötti szintre.⁵

A fenti előzmények után a magyarországi politikai stabilizálást követően hajtja végre „államháztartási reformját” Károly Róbert, melynek keretében történik meg az áttérés a korábbi domaniális államháztartás rendszeréről a regálegazdaság rendszerére. Társadalomtörténeti szempontból sem mellékes, hogy Károly Róbert politikai és gazdasági konszolidációja a nagybirtokos társadalom és a polgárság közötti egyensúly kialakítására törekedett, hiszen a korábbi domaniális rendszerben mind a gazdasági erő, mind a katonai hatalom a királyi birtokokon nyugodott, s a királyi birtokrendszer bomlásával fontossá vált, hogy az uralkodó ne kerüljön túlzott függésbe a nagybirtokos arisztokráciától, melynek banderiális hadseregére épülvén a katonai védelem, elkerülendő volt a gazdasági hatalomnak is e társadalmi rétegre alapozódása. Így válik fontos szemponttá a Károly Róbert-i gazdaságpolitikában a polgárság gazdasági erejére, a városok adózási képességére, a kereskedelem fejlesztésére, s ennek alapján a regálegazdaság kiépítésére irányuló törekvés. (A polgárságra, annak gazdasági megerősödésére történő támaszkodás a későbbi történeti korszakok esetében, pl. Bethlen Gábor számára is iránymutató lehetett volna.) Gazdasági reformjának fontos szegmensét jelentette pénzreformja, melynek keretében több pénzreformról is beszélhetünk (1323., 1325., 1329., 1338.), de a folyamat lényegét két momentumban ragadhatjuk meg: egyrészt az európai pénzforgalomban a következő évszázadokban meghatározó szerepet játszó aranyforintok bevezetésében, s ezzel párhuzamosan a belföldi pénzforgalomban fontosabb szerepet játszó ezüstdenárok értékállandóságának biztosításban, (szoros összefüggésben a középkori pénzrendszer fő problémáját jelentő pénzüjtás intézményének eltörlésével, s helyette a portális adó bevezetésével), másrészt a nemesérc-kiviteli tilalom és kötelező beváltás intézményében. A pénzügyi rendszer stabilizálása ugyan nagyon fontos lépés volt, hiszen a stabil pénzrendszer nélkül nem képzelhető el a bel- és külkereskedelmi forgalom fellendítése, s így a regálegazdaság kiépítése, de véleményem szerint ennél még inkább meghatározó szempont volt a kitermelt nemesérceknek a királyi finomítóházakba történő kötelező beszolgáltatása, s a nemesérc-kiviteli tilalom bevezetése, melynek eredményeként a külföldi kereskedők csak aranyforintok formájában vihették ki az országból a nyugat-európai országokban egyre jelentősebb mennyiségben igényelt aranyat. (Ezáltal megfontolva a Csehországban már korábban az ezüstérc vonatkozásában megvalósított kiviteli tilalom eredményeit.) Ugyanis e korszak vonatkozásában is kérdés, hogy mely tényező a meghatározó a gazdaságpolitika kedvező alakulása vonatkozásában. Mindenekelőtt a politikai konszolidáció vezethet egy sikeres államháztartási reform kivitelezéséhez, mely államháztartási reform viszont nem feltétlenül biztosít megfelelő jövedelmet (így a regálejövedelmek növekedése pl. külső forgalmi vámokból, városi adókból tulajdonképpen csak kompenzációt nyújt a csökkenő királyi birtokállomány – elsősorban a várbirtokállomány – miatt a domaniális jövedelmek vonatkozásában bekövetkező csökkenésért), de a növekvő mértékű regálejövedelem is csak akkor ér valamit, ha értékes és stabil pénz formájában realizálódik. A jövedelem igazi forrása a pénzügyi reform révén képződő jövedelem: a ne-

⁵ Hóman 1921. 122.

mesérc-kiviteli tilalom és a kötelező beváltás a finomító házakban, mely egyrészt jelentős – ezüstmintegy 35–36 százalék, aranyból 40 százalék⁶ – jövedelmet biztosít, másrészt magasan tartja az európai aranyárat, így mind a „magán”, mind az „állami importőrök” számára jelentős előnyt biztosít – modern terminológiával élve: a korábban már jelzett jelentős importtöbblet a felértékelte valuta irányába mozdítja el a monetáris politikát. Ráadásul az import meghatározó része „állami”, pontosabban a királyi udvar igényeihez kapcsolódik, tehát a felértékelte valuta elsődleges élvezője is az államháztartás, a sikeres pénzreform és államháztartási reform együttes kedvező hatása érvényesül, így a magyar gazdaságpolitika sikeresen aknáztta ki az európai aranyválságban rejlő lehetőségeket.

2. Az első nagy európai infláció és Bethlen Gábor gazdaságpolitikája

Bethlen Gábor gazdaságpolitikájának előzményeit tekintve megállapítható, hogy a korabeli magyar nemzetgazdasági gondolkodás legfontosabb jellemzőjeként gyakorlatorientáltságát emelhetjük ki, e korban elmélet és az alkalmazott gazdaságpolitika nem vált ketté, így a kor gazdasági gondolatai leginkább törvényekben, törvénytervezetekben, városok és falvak jegyzőkönyveiben, a gazdálkodásról szóló szak- és népszerűsítő irodalomban érhetőek tetten.⁷ Kautz Gyula is felhívja a figyelmet arra, hogy a XVI–XVII. században vannak ugyan érintkezési pontjai a hazai nézetkörnek az európai irányzatokkal, de eszméink s ezeken alapuló intézményeink következetesen összefüggő s gyakorlati alkalmazásba vett egésszé még sem alakulnak, így például a merkantilista tendenciák sem emelkedtek olyan kizárólagos irányzattá, mint pl. Colbert vagy Cromwell hazájában.⁸ Az állami gazdaságpolitika megítélése szempontjából fontos dokumentumként értékelhetőek a fejedelmi proposíciók és az országgyűlési határozatok, melyek különösen az adókievetés vonatkozásában bírnak jelentőséggel, de az országgyűlési határozatok között szerepelnek egyéb gazdasági ügyek is, pl. birtokügyek, árszabályozás, kereskedelem, bányászat, pénzverés, mértékegységek stb., de sokkal ritkábban jelenik meg az adó számbavétele és elszámolása.⁹ Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az országgyűlés tárgyköreiben a gazdasági ügyek túl nagy súlyt sosem képviseltek, a fejedelmi adminisztráció mindig is meghatározóbb szerepet játszott e tárgyakban, az országgyűlés számvevői szerepe pedig szinte teljesen elhanyagolható volt.¹⁰ Bethlen fejedelmi elődeit tekintve megállapítható, hogy a magyar nemzetgazdasági irodalom első, önálló közgazdasági munkaként értékelhető alkotása Báthori Istvánnak az erdélyi Hármaskör Tanácsához 1583. szeptember 7-én írott levele,¹¹ melyben a lengyel királyi trónt betöltő s az Erdélyi Fejedelemséget kormányzó tanács útján irányító Báthori arra hívja fel a Hármaskör Tanács figyelmét, hogy amennyiben Erdélyben csak nagy értékű érméket (aranyforint, ezüsttallér) vernek, aprópénzt pedig nem, akkor az lesz a következménye, hogy az aprópénzeket a napi pénzforgalom lebonyolításához külföldről kell beszerezni, mégpedig a nagy értékű aranyforint illetve ezüsttallér fejében, s ha e folyamat túlzottan felerősödik, akkor a nagy értékű pénzek hiánya fog bekövetkezni. Tehát a később Gresham-törvényként ismertté

⁶ Hóman 1921. 129.

⁷ Bekker 2002. 42.

⁸ Kautz 1868. 50–51.

⁹ Somai 2001. 12.

¹⁰ Trócsányi 1976. 142–153, 174–175.

¹¹ Bekker 2002. 42.

vált összefüggés – azzal a különbséggel, hogy nem az azonos címletű, de kisebb nemesfém tartalmú aprópénz szorítja ki a jobb minőségű aprópénzt, hanem a napi pénzforgalomban könnyebben alkalmazható aprópénz a nagy értékű pénzt – került századokkal korábban megfogalmazásra. E korban a rossz minőségű lengyel aprópénzek elárasztották a környező országokat, így Magyarországot és Erdélyt is s a magas nemesfém tartalmú nagy értékű pénzek Lengyelországba áramlásával nagy kárt okoztak ezen országok államháztartásának, gazdasági életének. A fejedelem levelében azon javaslattal is előáll, hogy az erdélyi aprópénzverés felfuttatásával növeljék meg az aprópénzek kínálatát, ezzel felerősítvén kiáramlását s ezzel párhuzamosan az aranypénzek és ezüsttallérok beáramlását, s a külföldről származó jövedelmek növelését javasolja a kereskedelem fellendítésével.¹² A korszak Európájában eluralkodó merkantilista irányzathoz – mely exporttöbblet révén nemesfémpénz beáramlására törekedett s ennek érdekében fejlesztette a hazai mesterségeket – közelállónak tekinthető ezen, a nagy értékű nemesfémmérmék iránti figyelem, de ekkor illetve még Bethlen Gábor idejében is csak a fejedelem ún. „ösztönös vagy gyakorlati merkantilizmusáról” beszélhetünk, a merkantilizmus elvi alapjainak lefektetéséről nem.

Bethlen Gábor gyakorlati merkantilizmusa értékeléséhez néhány gondolat erejéig érdemes kitérnünk a korabeli fejedelmi gazdálkodás bemutatására. Így az állami bevételek növelése érdekében fejlesztette a bányászatot, iparos- és bányász népességet telepített be, a főbb exportcikk (szarvasmarha, ló, bőr, méz, viasz, higany, vas, réz) külföldi forgalmazására állami monopóliumot vezetett be, melynek eredményeként helyreállította az államháztartás egyensúlyát, illetve aktívabb – pontosabban kevésbé passzív – külkereskedelmi mérleget kívánt biztosítani az évszázados erősen passzív külkereskedelmi hagyományokkal szemben. Bethlen Gábor merkantilista gazdaságpolitikája, az exportteljesítmény fokozása az állami monopóliumok segítségével tulajdonképpen az első kísérletként értékelhető az importigény nem alapvetően aranykészletekkel történő megoldására. Bethlen Gábor idejében szintén jelentős még az aranykitermelés – bár az amerikai nemesfémek nyugat-európai megjelenésével csökkenő jelentőséggel bírt nemzetközi viszonylatban a magyar aranytermelés –, mégis fontos az exportképes árualap előállítása, s nem csak az aranykivitellel volt biztosítva az importszükséglet, pl. a 30 éves háború miatt jelentős fegyverimport finanszírozása. Ez szoros összefüggésben van két tényezővel: egyrészt a merkantilizmus szellemében e korban minden uralkodó a nemesfémek beáramlását tekinti gazdaságpolitikája sikeressége legfontosabb jelének, másrészt a török fenntarthatóság jelentős mértékű adóelvonással járt, ami éves szinten kezdetben 10000–15000, majd az Erdélyi Fejedelemség utolsó korszakában már 40000 aranyforintra volt tehető, így a török adóteher léte tulajdonképpen az export ösztönzőjeként is felfogható.¹³ Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy az adó mellett – a békességi áráként – annak többszörösét kitevő ajándék is terhelte a fejedelemséget, melynek értéke egyes években akár a 300000(?) aranyforintot is elérhette.¹⁴ Az export fejlesztésének eredményeként azt azonban – mind a középkori előzmények, a gazdaság exportorientált fejlesztésének évszázados hiánya, mind a világgazdasági feltételek, a gazdasági erőközpontok európai átrendeződése következtében – nem tudta elérni, hogy a kivitel szintje elérje a behozatalét, az azonban mégis eredményként könyvelhető el, hogy amíg a XVI. század végén az export mintegy negyedét tette csak ki az importnak, addig

¹² Bekker 2002. 53–54.

¹³ Honvári 1996. 162.

¹⁴ Imreh 1992. 11.

uralkodása első évtizedének végén már felét, illetve egyes becslések szerint a 30-as években már megközelítette a kivitel a behozatal mértékét.¹⁵ A kivitel vonatkozásában azon fejedelmi rendelkezésről sem szabad megfeledkeznünk, melynek értelmében a görög – és egyéb balkáni, pl. rác, bosnyák, albán – kereskedők a behozott árucikkek fejében kapott jó erdélyi pénzt nem vihették ki, hanem el kellett költeniük az országban, amely két szempontból is pozitív irányba hatott: egyrészt az exportot fokozta a fejedelmi kivitel mellett, másrészt a jó minőségű, magas nemesfémtartalmú erdélyi pénz nem áramlott ki az országból. Ugyanakkor az export vonatkozásában két problémára fel kell hívunk a figyelmet: egyrészt alapvetően keleti irányú, Moldva, Havasalföld, illetve az Oszmán Birodalom felé irányuló, s csak uralkodása második felében indul meg a Lengyelország, s kisebb mértékben a Velence felé történő kivitel, másrészt alapvetően nyerstermékekre (szarvasmarha, ló, méz, viasz, higanyvas, só stb.) irányuló, ami mutatja az iparfejlesztés s az ebből eredő kivitel visszamaradottságát, illetve a Nyugattal való kereskedelmi kapcsolat fokozottan passzív jellegét. E probléma különösen szembetűnővé válik akkor, ha utalunk az erdélyi gazdaságtörténet egy későbbi fejezetére, nevezetesen a XVIII. század elejére, amikor Bethlen Miklós erdélyi kancellár állt elő a külkereskedelem fejlesztésére vonatkozó tervezetével. Erdély gazdasága 1660 után igen lehanyatlott, ennek orvoslására Bethlen 1703-ban terjesztette elő kereskedelmi tervezetét az erdélyi országgyűlésnek, az erdélyi külkereskedelem újjászervezését javasolva. Tervezete első változata már 1670-ben elkészült, majd 1689-ben új alakot nyert. Előterjesztésében kifejti, hogy egy ország meggazdagodásához az alábbiak sürgősségtetnek: más országok termékeinek általbocsátása kereskedés által (tranzitkereskedelem), idegen országok nyers termékeinek megvásárlása, majd feldolgozásukat követően nagy nyereséggel történő visszaadása, az országban bőven termő cikkek nagy mértékű kivitele, csak jó pénznek a forgalomban tartása, s sok pénznek az országból történő kivitelének megakadályozása, emberek munkátlanságának elkerülése. A Tisza, Maros, Szamos és Olt vízi utakként történő hasznosítását javasolja, a városok ipari központokká fejlesztését is elképzelhetőnek tartja, ha megfelelő képzésben részesülnének az iparosok. Erdély kedvező földrajzi fekvésére fordítva a figyelmet, az Atlantictól a Közel-Keletig terjedő tranzitkereskedelemben kívánja bekapcsolni az országot, mely jelentős jövedelmet hozna hazájának. A kivitelezést egy – a belgiumi Kelet-Indiai Társaság mintájára felállított – kereskedő kompániára bízna, melynek tudta és akarat nélkül semmilyen behozatal, kivitel és tranzitforgalom nem bonyolódhatna le, melynek feltétele a harmincad bérletének megszerzése. A társaság forgó tőkéjét a tagok befizetései biztosítanák, s a társaság csak nagykereskedelmet végezhetne, biztosítván továbbra is a kiskereskedők jövedelemszerzését, viszont ők csak a kompániától szerezhetnék be áruikat. Bethlen nagyszabású tervezete elbukott, egyrészt az erdélyi országgyűlés elutasító álláspontja, másrészt a kirobbanó kuruc szabadságharc miatt.¹⁶

Ha az aktív külkereskedelmi mérleget nem is, de az államháztartási egyensúlyt képes volt Bethlen Gábor biztosítani, s egyéb gazdasági lépései is az államháztartási konszolidáció irányába hatottak, így pl. a fiscusjóságok visszaszerzése, de említést érdemel egy – a nemesség ellenállásán végül elvérzett – javaslata is, mely szerint ún. közpénztárat kívánt felállítani a rendek megadóztatásával.¹⁷ Sőt azt is meg lehet fogalmazni, hogy nem egyszerűen egyensúlyt biztosított, hanem bevételei jelentősen meg is haladhatták egyes években

¹⁵ Imreh 1992. 82–83.

¹⁶ Lukinich 1914. 464–476.

¹⁷ Somai 2001. 14–15.

kiadásait, így jelentős kincstári felhalmozásra is sor kerülhetett, mely tartalék kevésbé sikeres utódai számára biztosított jelentős mozgásteret, s mindenek előtt meg kell említenünk, hogy nem élt az államkölcsonök eszközével,¹⁸ pedig e korban más fejedelmek már jelentős eladósodást vállaltak fel, különösen a 30 éves háború időszakában, s mint majd látjuk tanulmányunk harmadik tárgyalta korszakának elemzésekor, az államadósság kérdése jelentős problémaként jelentkezik a későbbi korok magyar pénzügypolitikájában. A fejedelmi birtokokon pl. a kocsigyártás és ágyúöntés területén, a kristályüveggyártásban illetve a papírmalmok vonatkozásában már manufaktúrális kezdeményezésekről beszélhetünk, melyek a magas szintű ipari kultúra kialakítása szempontjából pozitívan értékelhetőek.¹⁹ Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy sok esetben a fejedelem céheknek versenyt támasztó tevékenysége, pl. a morva anabaptisták vagy gdanski kézművesek betelepítése a hagyományos polgári rétegek megerősödését akadályozta, illetve a monopóliumok érvényesítése – bármennyire is indokolt lehet az államkincstár növekvő igényeivel, különösképpen a súlyos török adóteherre tekintettel –, a külkereskedelmi forgalomból eredő polgári tőkefelhalmozásra mégis kedvezőtlenül hathatott.

Érdemes rövid kitérőt tennünk Bethlen Gábor gazdaságpolitikájának e szempontból történő értékelésére. Bethlen uralkodásának elemzői között konszenzus áll fenn abban, hogy ő a központosított – nemzeti – abszolutizmus képviselője volt, de arról sem szabad elfeledkezni, hogy a gazdasági alapok igen megromlottak voltak e korban Erdélyben, nem volt könnyű olyan államháztartást szerveznie, mely megfelelő anyagi alapot teremthetett bel- és külpolitikai céljainak. A belpolitikai küzdelmeket végigkíséri a rendek elleni küzdelme, melyben győzelmet arat, ennek során támadja a szabadság és függőség évszázadokon át kialakult szerkezetét, a helyi, igazgatási, foglalkozási rendi szerves tömörülési tömbök zártságán rést nyitva próbálja azokat egy tágabb keretbe, a decentralizált struktúrákat felváltó szorosabb kohéziójú államkeretbe foglalni.²⁰ A fejedelmi centralizáció, illetve a polgári kezdeményezések iránti affinitás hiányát jelzi, hogy Bethlen Gábor pártfogolja, sőt kezdeményezi az egységesítési törekvéseket, a helyi hagyományos organizmusok helyett a központi szóra hallgató organizációk formálását.²¹ Ellenben ez a fejedelmi abszolutizmus sok mindennek nevezhető, de nem polgári rendnek – szemben az e korban a kapitalista fejlődés útjára lépő Anglia vagy Németalföld gazdasági–társadalmi rendszerével –, ugyanakkor pozitívumaként értékelhető, hogy gazdasági alapot teremthet az esetleges későbbi, döntő gazdasági–társadalmi változásokhoz (bár a tőkefelhalmozás éppen a sajátos kelet-közép-európai helyzetnek, a török uralomnak köszönhetően mégsem következhet be), hozzájárulhat fejlettebb technikai eljárások elterjesztéséhez. Természetesen kérdésként vetődik fel, hogy a gazdasági átalakulás, a „kapitalista szellem” hordozójaként mennyiben lehetett építeni e kor városi polgárságára, s ennek hiányáért mennyiben terhelheti felelősség a fejedelmi gazdaságpolitikát. Mind a szász városokban (Szeben, Szászsebes stb.), mind a részben vagy teljesen magyar városokban (Kolozsvár, Marosvásárhely) a török behatolást követően jelentős nemesi menekülthullám jelenik meg, s a XVI. század végétől egyre jelentősebb mértékben megfigyelhető a környékbeli nemesség beköltözése is a városokba. Évszázados küzdelem zajlott a városi polgárság és a vármegyei nemesség között a nemesség jogainak a város területén

¹⁸ Imreh 1992. 50.

¹⁹ Imreh 1992. 58–64.

²⁰ Imreh 1992. 9.

²¹ Imreh 1999. 199.

történető érvényesítése tárgyában (nemesi adómentesség, bírói joghatóság stb.), s a XVII. század elején a nemesi vármegye városok feletti győzelméről beszélhetünk. Gazdasági vonatkozásban például a vármegyék az árlimitációkat a szabad városokra is kiterjeszthették, ami a nemesi fogyasztási érdekeknek rendelte alá az iparúzó–kereskedő polgárság érdekeit. Ugyanakkor megteremtődik a régi szabad királyi városok korábbi iparúzási privilégiumával szemben egy jobbágyiparosi konkurencia is. Ugyanis a földesúri joghatóság alatt élő kisebb félmezővárosokban kifejlődik az egyszerűbb életszükségleteket kielégítő iparcikket előállító jobbágyiparosi réteg, mely a XVI. századtól már céhes keretek között, szervezeten állítja elő termékeit, melyekkel a vármegye védelme alatt egyre inkább megjelenhettek a szabad királyi városok piacain is, kötelezve a városokat ezen falusi iparosok bebocsátására piacaikra. Ezen jobbágyiparosok alacsonyabb költségekkel tudták termékeiket előállítani, hiszen nem kellett megfizetniük a – szabad királyi városok polgárai által fizetett, a tisztviselői kar és kultúrintézmények eltartását biztosító – súlyos városi adókat. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az Erdélyi Fejedelemségben egyes fejedelmek – különösen Bethlen Gábor – részéről bizonyos mértékig céhellenes, szabadkereskedelmi felfogás is érvényesülve, a fejedelmi birtokokon az iparfejlesztést támogatván, tovább nehezítette a városok tőkefelhalmozó képességének kifejlődését. Ugyanakkor a nemesség fokozott megjelenése a városokban hozzájárult a nemesi életforma elterjedéséhez a régi polgárság köreiben, a társadalmi felemelkedés útját egyre több polgár a nemesi armális megszerzésében látván, így a polgári szellem hanyatlásáról is beszélhetünk. E városok polgári szelleméről érdemes idéznünk Szekfű Gyula következő sorait: „A magyarországi német városok sem német, sem magyar korukban nem születtek Fuggereket és Welsereket: korábban talán azért nem, mert a századok előtt ideköltözött némettség tehetsége lassankint kiszikkadt a folytonos egyedüllétben; később pedig a magyarság benyomulása óta talán az egész országban ideállá vált nemesi életmód akadályozta a városi polgárerények kifejlődését”²². Fentiek tükrében kérdéses lehet, hogy a megfelelő polgári réteg hiánya indokolta a fejedelem aktívabb szerepvállalását a gazdasági élet fellendítésében, vagy a fejedelmi, államközponti gazdaságfejlesztés hatott a polgári kezdeményezésekre, a polgári tőkefelhalmozódás alakulására kedvezőtlenül. Véleményem szerint kezdetben a polgári társadalom gyengesége indokolhatta egy gyorsított fejedelmi gazdaságfejlesztő program megvalósítását, de a polgári mentalitásra ható kedvezőtlen tényezők érvényesülésében, a puritán etika kapitalizmusformáló ereje elmaradásában, a polgárság tőkefelhalmozó képessége kifejezetlenségében szerepet játszhatott a mind politikai, mind egyházi téren megerősödő fejedelmi hatalom, valamint a fejedelem által érvényesített monopóliumok.

Az államháztartás konszolidációja természetesen nem választható el a pénzügyi rendszer stabilizálásától sem, két irányból is megközelítve: egyrészt a rossz minőségű pénz forgalomba hozatalából származó jövedelem akkor válik szükségessé a pénztörténet során, amikor egyéb uralkodói bevételek elapadnak (mint pl. Károly Róbert uralkodásának első időszakában), másrészt a gazdaság, a bel- és külkereskedelmi forgalom fejlődésére, illetve az ebből származó jelentős államháztartási bevételekre is csak stabil pénzvviszonyok mellett van esély (amint Károly Róbert regálegazdaságának kiépítése is igényelte a pénzügyi rendszer stabilizálását). Károly Róbert korához hasonlóan a nemesfémbányászatból származó jövedelmek igen fontosak az államháztartás bevételei szempontjából, s az urburán és bányabéren kívül e korban is az aranybevéltási, finomítási monopólium bírt kiemelt jelentőséggel, Beth-

²² Hóman–Szekfű 1935. 566.

len már 1613-ban arra kötelezte a bányászokat, hogy minden aranyat a kolozsvári pénzverőház prefektusának szolgáltatassanak be, s e forrás a török adó előteremtése szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt.²³ Az erdélyi és királyi magyarországi arany és ezüst – különösen a tengerentúli szállítmányok bősége miatt – elvesztette korábbi európai jelentőségét, Bethlen Gábor számára azonban nélkülözhetetlen volt a nemesfém mind a pénzverésből származó jövedelem, mind a török adó miatt (és természetesen a hadjáratok költségei, illetve az importtöbblet miatt is), tulajdonképpen az Erdélyi Fejedelemségnek a merkantilizmus hajnalán úgy kellett aranyat felhalmoznia, hogy közben az Oszmán Birodalom aranyéhségét is kielégíthesse, így Bethlennek mindent el kellett követnie a bányaművelés magasabb színvonalra emelése és a nemesfém országból való kiáramlása megakadályozása érdekében.²⁴ A pénzügyi rendszer konszolidációja pedig azért is kiemelten fontos kérdéssé válik e korban, mert – Károly Róbert korához hasonlóan – Bethlen Gábor uralkodása idején is az európai pénzügyi rendszer válságáról, mégpedig az első európai inflációs hullámról kell beszélnünk – a „Kipper und Wipper” korszakáról –, illetve egyes megközelítések szerint nem egyszerűen inflációról, sőt nem is csak a szokásos gazdasági válságok egyikéről volt szó e korban, hanem a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet előidézte európai megrázkódtatásról,²⁵ így a pénzügyi rendszer stabilizációja nem egyszerűen a fejedelmi gazdaságpolitika sikerének kritériumaként, hanem a kor „globalizációs” kihívására adott válaszként is értelmezendő. (Ha nem csak a szűkebb értelemben vett európai pénzügyi válságra gondolunk, hanem az imént említett rendszerválságra, a feudalizmus válságára, a kapitalizmusra való átmenet problémájára, akkor a fejedelmi politika mint e válságra adott abszolutisztikus – s nem polgári – válaszként is értelmezhető.) Bethlen Gábor korának pénztörténete három szakaszra tagolható: az első korszak az 1613–1620 közötti időszak, a második az 1620–1625 közötti válságos periódus s végül az 1625–1629 közötti évek a konszolidált pénzügyi viszonyok korszakaként említhetjük.²⁶ Az első korszakban igen jelentéktelen volt az erdélyi ezüstaprópénz veretése, így a napi pénzforgalom lebonyolítása alapvetően a magyar királyi, s még inkább a lengyel aprópénzek segítségével történt. A lengyel pénzek mindent elárasztó forgalma figyelhető meg már a XVI. század közepétől (amint erre már Báthory István levele kapcsán is utaltunk), s mind az erdélyi, mind a magyar királyi területek pénztörténetében az egyik legsúlyosabb tehertételként jelentkezik e jelentős lengyel pénzáramlás, az ellene folytatott küzdelem a korszak pénztörténetének kiemelkedő fejezetét jelenti.²⁷ Az első nagy európai inflációs hullám kibontakozása is a lengyel pénzek okozta problémákkal áll szoros összefüggésben, s a válság először a Német–Római Birodalom területén jelentkezett. A Német–Római Birodalomban az összbírodalmi centralizáció a pénzverés területén sem valósult meg, az egységes pénzrendszer kialakítására irányuló kísérletek meddőnek bizonyultak, s e kísérletek közül kiemelkedik az 1559. évi augsburgi Reichsmünzordnung. A birodalomban a pénzverési joggal felruházott több száz világi és egyházi méltóság már korábban is, minthogy az országban nem rendelkeztek megfelelő hozamot biztosító nemesfémhányakkal, agrár-, illetve ipari termékek kivitelével és adóbevételek révén sem jutottak megfelelő mennyiségű pénzhez, már korábban is rendszeresen éltek a pénzrontás eszkö-

²³ Imreh 1992. 45.

²⁴ Imreh 1992. 70.

²⁵ Buza 1991. 88–89.

²⁶ Huszár 1995. 14.

²⁷ Huszár 1975. 21.

zével. A pénzrendelet próbált rendet teremteni a pénzverés területén, de két probléma jelentkezett: egyrészt túl alacsonyan került meghatározásra az ezüst ára, másrészt túl jó minőségű váltópénzek veretése került előírásra. A pénzverdék ugyanis bérleti rendszerben voltak üzemeltetve, s túl jó pénzek veretése mellett a pénzverési joggal felruházott fejedelemnek fizetett bérleti díjak, illetve a költségek levonása után kellő jövedelem nem keletkezett a bérlőnél, aki így két módszerhez folyamodhatott: vagy korlátozta az aprópénzek veretését – nagyobb mennyiségben veretve inkább értékpénzeket, tallérokat –, vagy a pénzrontás eszközához nyúlt. Az előbbi esetben az országban aprópénzhiány lépett fel, ami a külföldi aprópénzek beáramlását eredményezte, s így kerülnek képbe a lengyel aprópénzek, a második esetben pedig a pénzértékviszonyok felborulása közvetlenül jelentkezett. Lengyelországban ugyanis igen jelentős volumenű aprópénzverés folyt, melynek folytatásához a lengyel ezüstmányák hozama nem volt elégséges, így rossz minőségű, alacsony nemesfém-tartalmú pénzek veretésére rendezkedtek be, illetve külföldi veretek – jelentős részben magyar tallérok és denárok – beolvasztásával biztosították a nemesfémszükségletet, melynek érdekében Lengyelországban magasabban tartották az ezüst árát. E szerény nemesfém-tartalmú lengyel pénzek bekerülvén a nemzetközi pénzforgalomba, elárasztották a német, magyar és erdélyi területeket, ahol a korlátozott mértékű aprópénzverés miatt ezek iránt nagy kereslet jelentkezett. Ezen alacsony nemesfém-tartalmú, rossz minőségű lengyel pénzek elterjedése pedig a jó minőségű – de egyre inkább Lengyelországba áramló s ott beolvasztásra kerülő, tehát csökkenő mennyiségű – tallérok drágulásához és az árak emelkedéséhez vezetett előbb a Német–Római Birodalom, majd az osztrák tartományok, végül pedig a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség területén, illetve újra megnyitottak korábban bezárt pénzverdéket is a birodalom területén, melyek nagy mennyiségben bocsátották ki a rossz minőségű – s így most már nyereségesen előállítható – aprópénzek tömegét. Ennek következtében 1619-ig kúszó, ezt követően 1621-ig galoppmértetű, utána pedig a csúcspontot időbeli és regionális különbségekkel elérő hiperinflációról beszélhetünk, melynek során nemcsak a tallérok és aranyforintok árfolyama ugrott meg, hanem minden korábbinál magasabbra szöktek az árak s végül általános áruhiány lépett fel, mivel a parasztok és kézművesek visszatartották áruikat, így a városokban sok esetben a reálbérek drasztikus csökkenése, az alapvető élelmiszerek hiánya következett be, ami helyi zavargásokhoz vezetett. A nehézségek leküzdése érdekében meg kellett szüntetni az értéktelen pénzek kibocsátását, be kellett zárítani a verdék jelentős részét, megfelelő mennyiségű és jó minőségű új pénzek kibocsátásával végre kellett hajtani a pénzcserét, mely a lakosság számára kb. 87 százalékos veszteséget jelentett, limitációkat, ár- és bérszabályzatokat kellett kiadni. E konszolidáció a Német–Római Birodalomban illetve Ausztriában már 1622–23-ban meg is indult, de csak 1625/26-ra valósult meg a teljes konszolidáció.²⁸ Magyarországra, illetve Erdélybe az inflációs hullám csak később érkezett meg, 1620/21-re tehető a pénzrontás megindulása és az árak elszabadulása, de különösen az Erdélyi Fejedelemség területén ez nem volt olyan jelentős mértékű, mint német és osztrák területeken. Amíg a Német–Római Birodalomban 1000 százalékot is meghaladó áremelkedésekkel kell szembesülnünk, addig Erdélyben az egyes termékek vonatkozásában az árak a korábbi szint 200–250 százalékára emelkednek csak. Ez egyrészt visszavezethető arra, hogy az Erdélyi Fejedelemségben folyamatos volt az aprópénzverés – még ha egyes időszakokban igen kicsiny mértékű is – és egyre inkább – Báthory István instrukciói nyomán – lengyel mintára folyt, ezzel kiküszöbölendő a lengyel

²⁸ Buza 1991. 89–93.

pénzek által más országokban előidézett problémákat, másrészt Bethlen Gábor – sok szempontból kárhoztatható – centralizációs politikájának köszönhetően. Már az 1614. évi országgyűlésen a rézkiviteli tilalom elrendelését azzal indokolja a fejedelem, hogy akadályozzák a rossz pénzek abból másutt történő veretését, tehát igen korán felismeri az európai pénzügyi rendszer válságával kapcsolatos veszélyeket, majd az árak elszabadulása és a jó pénzek (tallérok, aranyforintok, jobb minőségű aprópénzek) kiáramlása láttán 1622 májusában a diéta elrendeli ezen pénzek kivitelének tilalmát fejvesztés terhe mellett, fellépnek a pénzzel kereskedők ellen.²⁹ Végül 1625 decemberében rendeleti úton kívánt véget vetni a pénzrontásnak jó pénz forgalomba hozatalával, kötelezve a lakosságot az új, jó minőségű denárok és garasok elfogadására, melyek a királyi Magyarország területén az 1625 őszén, a soproni országgyűlés rendelkezései alapján újra veretésre kerülő jó minőségű pénzekhez igazodtak, ezzel biztosítva a kereskedelmi forgalom zavartalanságát a két országrész között, valamint igen szigorú limitációs rendelkezéseket léptetett életbe (mely két terület természetesen szorosan összefügg egymással, hiszen árlimitációkkal, „inflációellenes” lépésekkel csak stabil pénzrendszer mellett lehet élni). Az árszabályozás területén Bethlen fokozott aktivitásával szembesülhetünk, ami sok esetben a céhes polgárok érdekeit sértette, még ha a fogyasztói érdekek védelmében, illetve a hadseregellátás szempontjából indokolt is lehetett. A limitációs tevékenység már az 1619-től kibontakozó inflációs időszak előtt is érvényesült, de különösen fokozottá vált 1625–28 között az infláció letörése érdekében, mely árszabályozási tevékenység két főbb pontban lényeges eltérést mutat az adott korban szintén inflációval küzdő királyi Magyarország limitációs gyakorlatához képest: egyrészt míg a királyi Magyarország területén a vármegyék hatáskörébe utalták e feladatot, így a helyi körülmények függvényében kezelvén a problémát, addig Erdélyben központi, fejedelmi rendelkezésekről beszélhetünk, másrészt az Erdélyi Fejedelemségben a szabályozást be nem tartókra sokkal súlyosabb büntetési tételek (akár fejvesztés is) vonatkoztak,³⁰ ami szintén a Bethlen által érvényesített abszolutisztikus törekvésekre utal, bár el kell ismerni, hogy ez jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Erdély sokkal kisebb megrázkódtatásokkal élte túl ezen európai pénzügyi válságot, mint más országok.

3. Az ezüstalapú európai pénzrendszer összeomlása és az Osztrák–Magyar Monarchia

A Habsburg Birodalomban a XIX. század második felében az évszázadok óta fennálló ezüstpénzrendszer permanens zavarokkal küzdött, szoros összefüggésben az osztrák államháztartás növekvő mértékű eladósodottságával. Az 1816-ban létesített Osztrák Nemzeti Bank bankjegyei ezüstre történő beváltásának kötelezettségét 1848-ig volt képes fenntartani, jegyei az ezüstpénzekkel azonos értékűek – sőt egyes időszakokban ázsíval bíróak – voltak. Az 1848-as forradalmak miatti hadikiadások fedezésére az osztrák állam – már korábban is fennálló 200 millió Ft-os tartozásai mellett – jelentős mennyiségű nemesfém-pénzt volt kénytelen igénybe venni a bank készleteiből, s ezzel párhuzamosan felmentette a bankot bankjegyeinek beváltási kötelezettsége alól, azokat kényszerárfolyammal bíró papírpénzekké tette, majd a bankkal szembeni adósságait hol törlesztve, hol újabb adós-

²⁹ Imreh 1992. 73–74.

³⁰ Buza 1991. 96.

ságokat felhalmozva csak tervezték, de nem állították vissza a beváltási kötelezettséget, melynek következtében párhuzamos valutarendszer alakult ki: a papírpénz és az ezüstpénz egymás mellett párhuzamosan volt forgalomban, értékviszonyuk a kereslet és kínálat alapján állandóan változott. Az ázsio, illetve diszázsió alakulása természetesen szoros összefüggésben volt a gazdaság állapota mellett a nemzetközi politikai események – s ebből eredően az osztrák állam háborús adósságai – alakulásával is: így az Oroszországgal kapcsolatos feszült viszonyok miatt 1850-ben az ezüstpénz ázsioja 33 százalékra emelkedik, némi hullámmal ezen a szinten marad 1852 második feléig, majd 1853 végéig csökkenő tendenciát mutat, a krími háború hatására 39 százalékig emelkedik, 1855. év végén a béke helyreállításával, a gazdaság fellendülésével határozottan lesüllyed, 1856 márciusában már csak 1,75 százalék, az alább tárgyalandó pénzszerződés hatására 1858-ban egy rövid időre meg is szűnik, majd az itáliai háború miatt 1859-ben soha nem látott mértékűre 57,75 százalékra emelkedik, az 1860-as évek elejének politikai konszolidációja eredményeként 1866 márciusára ismét 1,75 százalékra száll alá, de az osztrák–porosz konfliktus nyomán ismét jelentősen, 40 százalékra emelkedik, majd az 1868-as jelentős gabonaexport eredményeként alászáll, hogy a német–francia háború hatására 1870 júliusában 33,5 százalékra emelkedjen, végül egy 1872–76-ig terjedő időszakra ismét a csökkenés állapota következik be, majd 1876 után az ezüstalapú európai pénzszerződés összeomlása nyomán az összehasonlítás tulajdonképpen értelmetlenné válik.³¹

A fenti ingadozás a gazdaság szereplői számára állandó bizonytalanság forrását jelentvén, természetesen állandó törekvés érvényesült a pénzügyi rendszer konszolidációjára, melynek első kiemelkedő lépése 1857 január 24-én a Bécsi Szerződés megkötése az észak- és dél-német államok többsége, Lichtenstein és a Habsburg Birodalom között, – ennek eredményeként létrejött a Német Pénzszövetség – melynek keretében a pénzviszonyokat továbbra is az ezüstvaluta alapján rendezték, s bár eltérő pénzlábakat határoztak meg, de pénzegységeik egymáshoz való viszonyát rögzítették: 1 észak-német Tállér = 1 ¼ dél-német Forint = 1 ½ osztrák értékű Forint, illetve minden állam területén verethettek korlátozott mennyiségben Vereinstalereket, melyek egymás területén egyenlő értékben, törvényes fizetési eszközként voltak forgalomban. A pénzegezmény lehetővé tette a Habsburg Birodalom számára, a nemzetközi forgalom lebonyolítása érdekében, kereskedelmi pénzként továbbra is a régi aranydukátok kibocsátását, illetve új aranypénz (Vereinskrone) veretését valamennyi szerződő állam számára az egymás közötti fizetések lebonyolítása és a külkereskedelem fejlesztése érdekében, de ezek átszámítási aránya az ezüstpénzekre nem volt rögzítve, hanem a kereslet és kínálat szabadon alakította. Minthogy ezen aranypénzeknek elfogadási kötelezettségük nem volt, így a belföldi forgalomban nem nyert polgárjogot, a nemzetközi forgalomban pedig azért nem vált népszerűvé, mert értéke egyetlen külföldi pénzrendszerbe sem volt beilleszthető, tehát külföldre kerülvén kénytelenek voltak újra verni a rúdaranyhoz hasonlóan. Így az aranyérmék a kereskedelmi pénz szerepét nem tudták ellátni, az ezüstpénz pedig értékéhez képest nagy tömegű, kényelmetlen használatú lévén, a fizetési forgalom lebonyolítása szükségessé tette nagyobb tömegben papírpénz kibocsátását. A Bécsi Szerződés értelmében viszont 1859. január 1. után kényszerárfolyamú papírpénz nem volt forgalomba hozható, tehát az ezüstpénzrendszer stabilitása csak úgy lett volna biztosítható, ha az államháztartás konszolidációja, az Osztrák Nemzeti Bankkal szembeni adósságának rendezésére is sor kerül. Az Osztrák Nemzeti Banknak 1858 végére sikerült ezüstoffedezetét

³¹ Rádóczy 1972. 50.

növelni (az ércfedezetre vonatkozó előírás ekkor 1/3-os fedezeti arányt követelt meg), így az új kibocsátású bankjegyek vonatkozásában helyreállította a beválthatóságot – a régi bankjegyek továbbra is beváltási kötelezettség nélkül maradtak forgalomban – de ez átmeneti epizódnak minősült, csak 1858 szeptember 6-tól 1859 április 25-ig volt képes fenn tartani.³² Az olasz háborúk miatti ismételt állami kölcsönfelvétel a jegybanktól soha nem látott mértékű ázsíóját alakította ki az ezüstpénznek a papírpénzzel szemben, sőt az ezüstpénz olyan mértékű thezaurálódása következik be, ami már az aprópénzek jelentős hiányát eredményezi, melynek kezelése érdekében 12 millió Ft értékben vált szükségessé 10 krajcáros papírpénzek kibocsátása. 1862-ben 1867-es határidővel ismét tervbe vették a valutarendezést, az államadósság rendezését az Osztrák Nemzeti Bank irányába és a készfizetések helyreállítását, melyhez a feltételek 1866-ra biztosítottak is lettek, de a porosz–osztrák háború kitörése nyomán az állam ismételt eladósodása következik be, újabb államjegyek kibocsátására kerül sor, illetve a jegybanktól az állam átveszi az 1 és 5 Ft-os bankjegyeket s azokat államjegyeknek nyilvánítja (a bank az állam által ezen 1 és 5 Ft-os jegyek majdani beváltása iránti kötelezettségének ellenértékeként magasabb címletű bankjegyeket ad át, melyek által az állam pénzszükségletén segítve lett³³), melynek következményeként a forgalomban lévő államjegy-állomány értéke 312 millió Ft-ra emelkedik (ami kiegészül további mintegy 100 millió Ft sóbánya kötvény formájában jelentkező államadóssággal, melyek rövid lejáratú államkötvények voltak). A háborút lezáró Prágai Béke nyomán a Német Pénzszövetség is felbomlott, de megállapodás született arra vonatkozóan, hogy a Bécsi Szerződés alapján 1867 végéig vert pénzek 1870 végéig minden államban forgalomban maradnak az eredeti értékben, így az Osztrák–Magyar Monarchiában Vereinstalert 1868-tól nem vernek többé, bár 1901. január 1-ig forgalomban maradnak, de továbbra is az osztrák értékű Ft-valuta marad érvényben.³⁴

Az európai pénzrendszerben eközben radikális változások következtek be, hiszen a kaliforniai és ausztráliai arany-, illetve ezüsttermelésben bekövetkezett fejlemények eredményeként az ezüstalapú európai pénzrendszer válságával kellett szembesülni. Ugyanis míg korábban, 1816-ban csak Anglia demonetizálta az ezüstöt s tette meg az aranyat korlátlan fizetési eszközévé, s közel két évszázadon át, 1687–1870 között az arany–ezüst értékarány 1:15 és 1:15,5 között ingadozván³⁵ stabilitás érvényesült az európai pénzrendszerben, a XIX. század utolsó harmadában az értékviszonyok felborultak. A szélesedő nemzetközi gazdasági kapcsolatok, az ipar és kereskedelem gyorsuló fejlődése szükségessé tette egy, az ezüstnél értékesebb alapon nyugvó valutarendszer megteremtését, az aranyvaluta bevezetését. Ennek megvalósításához természetesen növekvő arany mennyiségre is szükség volt s ezt biztosította a XIX. század közepén feltárt, Európán kívüli jelentős arany mennyiség, másrészt az ekkor feltárt jelentős ezüstmennyiség pedig az ezüst elértéktelenedését eredményezte, ami szintén feltétele volt az ezüstalapú pénzrendszer összeomlásának s az aranyalapra történő átállásra ösztönzésnek. Az arany–ezüst értékarány fokozatosan emelkedett, 1879-re 1:18,2 és 1892-re már 1:23,8 értéket ért el, ami egyre több európai államot az aranyalapra történő átállásra ösztönzött, sőt arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a minél később történő átállás az egyes államok szempontjából fokozódó hátrányt jelentett a többi államhoz képest, hiszen

³² Fellner 1911. 11.

³³ Fellner 1911. 16

³⁴ Rádóczy 1972. 55–56.

³⁵ Rádóczy 1972. 57.

az aranyvalutára átálló államok a demonetizált ezüstkészleteiket piacra dobván, az elértéktelenedés fokozott ütemével kellett szembesülniük. Már 1865-ben megalakult a Latin Éremunió a francia Frank-rendszer alapján Franciaország, Belgium, Svájc és Olaszország részvételével; melyhez a későbbiekben további államok is csatlakoztak. Mint korábban említésre került, már a Bécsi Szerződés keretében kísérlet történt kereskedelmi aranyvaluta bevezetésére – sőt már 1855-ben születtek erre vonatkozó tervek a Habsburg Birodalomban – de ez nem járt sikerrel, majd az Osztrák–Magyar Monarchia a Német Pénzszövetség felbomlása után is fontolgatta az aranyvalutára történő áttérést, ennek keretében létre is jött egy megállapodás 1867-ben Franciaországgal, melynek értelmében a Monarchia is belépett volna a Latin Éremunióba, a Frank-rendszerre ugyan nem tért volna át, megtartotta volna a Forintot elszámolási egységül, de az éremunió pénzrendszere alapján aranypénzeket vetetett volna. A francia–porosz háború kitörése miatt viszont a szerződés nem került ratifikálásra, így a Monarchia kimaradt a Latin Éremunióból, a Német Birodalom viszont 1871-ben áttért az aranyvalutára, a Márka-rendszert vezetvén be, ami a német demonetizált ezüstkészletek piacra kerülésével a továbbra is ezüstalapon álló pénzrendszerrel rendelkező államok problémáit fokozta. A Monarchiában a meghiusult csatlakozást követően is napirenden maradt az aranyvaluta bevezetésének kérdése, így 1870-től vertek arany 4 és 8 Forintosokat is a francia 10 és 20 Frankosok aranytartalmával, de elfogadási kötelezettségük nem volt, értékük szabad egyezkedés tárgyát képezte (ugyanakkor két állam: Olaszország 1871-ben, Belgium 1874-ben törvényes fizetési eszközzé nyilvánította). A kiegyezés során az államadósságra vonatkozóan is megállapodás született: az államjegyek felső határát a forgalomban lévő államjegyek 312 millió Ft-os értékében maximálták (azzal a kikötéssel, hogy ha a sóbánya kötvények értéke a maximális 100 millió Ft alá süllyed, akkor az államjegy-állomány ennek erejéig növelhető), s mind ezen állományt, mind az osztrák államnak az Osztrák Nemzeti Bankkal szemben fennálló 80 millió Ft-os adósságát (mely 1862 óta állott fenn) a két állam közös jótállása alá helyezte, oly módon, hogy Magyarországot az adósságok 30 százaléka terhelte.³⁶ Ugyanakkor a magyar államháztartás egyre növekvő deficittel volt kénytelen szembenézni, melyet belső források hiányában külföldi kötvénykibocsátásokkal lehetett finanszírozni, de az instabil valuta miatt is igen nehezen lehetett ezeket elhelyezni Nyugat-Európában, sok esetben csak 60–80 százalékos kibocsátási árfolyamon,³⁷ aminek szintén a valutarendszer stabilizálása irányába kellett volna ösztönző erőként hatnia. Természetesen az Osztrák Nemzeti Bank továbbra is bocsátott ki bankjegyeket, illetve az 1878. évi XXV. törvénycikkkel létrejövő Osztrák–Magyar Bank is – hiszen nem szabad elfeledkeznünk azon alapvető törvényszerűségről sem, melyet a pénzelmélet területén az államelmélet képviselői – mindenekelőtt Knapp – képviseltek, hogy a forgalom növekedésével a nemesfém egyre inkább kevésnek bizonyul, hiszen a forgalom, az emberiség materiális értékei sokkal nagyobb arányban növekedtek, mint a nemesfémek, ugyanakkor a nemesfémek értékét éppen ritkaságuk adja és szaporodásukkal – ha nem is arányosan – értékükben csökkennek, tehát az arany illetve bármely más nemesfém csak addig alkalmas általános értékmérőül, ameddig viszonylag korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre – így értéke viszonylag állandó –, ha viszont mennyisége korlátozott, akkor a növekvő forgalmat lebonyolítani vele nem lehet, ezért vált elengedhetetlenné az állam tekintélyén, biztonságán nyugvó, a nemesfém helyettesítésére és a forgalom lebonyolítására alkalmas eszközök, a pénzhe-

³⁶ Fellner 1911. 19–23.

³⁷ Rádóczy 1972. 58.

lyettesítők megjelenése³⁸ –, de a bankjegyforgalomra vonatkozó szabályozásnak volt két lényeges pontja: egyrészt a bankjegyforgalom 200 millió Ft-tal haladhatta meg a bank rendelkezésére álló ércfedezetet, tehát a 200 millió Ft-on felül forgalomban lévő bankjegyalománynak mindenkor ezüstben vagy aranyban rendelkezésre kellett állnia, a többi bankjegynek is bankszerűen fedezettnek kellett lennie (váltókkal, osztrák és magyar állami vagy közési kötvényekkel), másrészt mindaddig, míg az államjegyek kényszerforgalma fennállt, a bank fel volt mentve a bankjegyek ércpénzre történő váltásának kötelezettsége alól (ellenben ezüstpénzt, illetve ezüstrudakat mindenkor köteles volt bankjegyekre váltani, ami a későbbiek során majd problémaként jelentkezik!), s elfogadásuk kötelező volt a monarchia egész területén teljes névértékükben. Az 1887. évi XXVI. törvénycikk értelmében a bankjegyforgalomra vonatkozó korlátozás módosításra került, mivel a 200 millió Ft-os jegykontingens szűk korlátot jelentett nagyobb hitelszükséglet idején, ami amiatt is nagy problémát jelentett, mert a nemzetközi pénzpiacoktól történő hitelfelvétel éppen a valuta-rendszer instabilitása miatt igen korlátozott volt. Így az új szabályozás értelmében a teljes bankjegyforgalom értékének 40 százaléka volt érckészlet által fedezendő, a fennmaradó rész pedig bankszerűen, s ha a jegyforgalom az érckészletet 200 millió Ft-on túl haladta meg, a többlet után a jegybank 5 százalékpontos bankjegyadót volt köteles fizetni, mely egy igen modern monetáris politikai eszközként értékelhető a kor nemzetközi viszonyait tekintve a pénztömeg-szabályozás vonatkozásában, hiszen a jegybankot a leszámítolási kamatláb emelésére készítetve a pénztömeg automatikus korlátozásához vezetett.³⁹

Ebben a korszakban a Monarchia pénzforgalma szinte kizárólag beválthatatlan papírpénzben bonyolódott le, a nehézkes ezüstforintot a magánforgalomban visszautasították, az tulajdonképpen visszaáramlott a jegybankhoz, így 1891. végén a bankjegyforgalom kb. 455 millió Ft-ra volt tehető, mellyel szemben az Osztrák–Magyar Bank ércfedezete 54,5 millió Ft aranyban, 166,5 millió Ft ezüstben és 25 millió Ft aranyalapú devizában (melyet 1887-től lehetett beszámítani az ércfedezetbe), így kb. 209 millió Ft volt a fedezetlen bankjegyalomány értéke, az államjegyalomány értéke 379 millió Ft-ot közelített, mellyel szemben az állami érckészletek értéke aranyban 12,5 millió Ft, ezüstben 5 millió Ft-ra tehető. Ezzel szemben a ténylegesen forgalomban lévő ezüstforintosok értéke csak 50 millió Ft-ra becsülhető s ezt egészítette ki a kb. 52 millió Ft-ra tehető ezüst és réz váltópénzek forgalma, így a teljes pénzforgalom kb. 936 millió Ft-ra tehető.⁴⁰ Az 1870-es években ugyanis már az európai államok többsége áttérve az aranyalapú valuta-rendszerre, a Monarchia sajátos helyzettel találta szemben magát. Az ezüst demonetizálásával szorosan összefüggő értékcsökkenése olyan mértékűvé vált az 1870-es években, ami az ezüstforintnak a papírforinttal szembeni árszúját 1878-ban megszüntette. A papírforint és az angol font értékarányát az osztrák papírforint Londonban kialakult árfolyama határozta meg, s az ezüst árának 1876 után bekövetkező drasztikus esése következtében az osztrák papír Forint és a londoni ezüstár alapján kalkulálva az osztrák ezüst Forint értékét – bekalkulálva az ezüst szállítási költségét is – az ezüst Forintnak a papír Forinttal szembeni diszárúját eredményezte, ami 1878-ban 1/2 százalékot tett ki. A tiszta ezüstvaluta egyik alapkövetelménye viszont a szabad ezüstverés, melynek keretében minden ezüsttulajdonos jogosult ezüstjéből osztrák ezüst Forintot veretni – az 500 grammos vámfontnyi tiszta ezüsből 45 Forintot, 1 százalékos

³⁸ Büky 1937. 3–4.

³⁹ Fellner 1911. 25–26.

⁴⁰ Fellner 1911. 31.

veretési díj mellett –, amit az Osztrák Nemzeti Bank köteles volt azonos névértékű bankjegyre átváltani. Az ezüstár csökkenése miatt viszont az ezüst Forint névértéke kezdte meghaladni a belső értékét, ami kezdetben csak minimális különbséget jelentett, így 1879-ben egy ezüst Forintban (=100 osztrák értékű krajcár) lévő ezüst értéke 96.85 krajcárt ért a londoni ezüstpiacon, 1892-re az ezüstár zuhanása már olyan mértékű lett, hogy egy osztrák értékű ezüst Forintban lévő ezüst értéke csak 83.07 krajcárt ért.⁴¹ A diszázsio kialakulása viszont azt eredményezte, hogy érdemesebb volt a külföldön vásárolt ezüstöt az országba behozni, itt pénzzé veretni, amit a jegybanknál papír Forintra lehetett váltani, jelentős jövedelmet realizálva. Az ezüstbehozatal kezdett veszélyes mértéket ölteni, a Monarchia az Európában demonetizált ezüst lerakóhelyévé kezdett válni, így pl. 1872–76-ban évi átlagban 8,5 millió ezüstforintot vertek ki, 1877-ben 16,4 millió, 1878-ban 25 millió, 1879-ben már 64,4 millió Ft-ot.⁴² Az ezüst szabad veretésének további fenntartása azt eredményezte volna, hogy az ezüstforintnak, mint érmének a vásárlási ereje, tehát forgalmi értéke a névértékétől függetlenül leszállt volna belső értéke szintjéig, hiszen az ezüst kínálata szinte korlátlan volt, így a szükségletet meghaladóan áramlott volna be az országba, került volna forgalomba addig növelve a forgalomban lévő pénzmennyiséget, amíg az ezüstforint vásárlási ereje, forgalmi értéke ércértékéig süllyedt volna. Mivel a bankjegyek és államjegyek is kényszerforgalmat élvező törvényes fizetési eszközként funkcionáltak, az ezüstforint és a papírpénzek a forgalomban egymást helyettesítették, így az állam- és bankjegyek értéke is hanyatlott volna. Miután természetesen a fizetési eszközök forgalmi értéke leszállt volna az ezüst belső ércértékéig, az ezüstbeáramlás is megállt volna, de a valutánk határozottan leértékelődött volna. Ezen folyamatot megakadályozandó 1879 márciusában az ezüstveretést magánosok számára beszüntették, így megszűnt az osztrák értékű Forint ezüstvaluta jellege, ettől kezdve inkább „hitelvalutaként” funkcionált, melynek más államok aranyalapú devizáihoz viszonyított, nemzetközi értékét az osztrák–magyar vámterület fizetési mérlegének alakulása határozta meg, így a külkereskedelmi egyensúly, illetve a külföldi pénz- és tőkepiacokon történő állami és magán hitelfelvételek alakulása.

Az európai államok viszont e korban stabil pénzügyi rendszerrel, aranyalapú valutával rendelkeztek, a Monarchiának nem volt ezen államokkal közös fizetési eszköze, így az osztrák értékű forintnak az aranyhoz, mint külföldi valutához viszonyított ingadozása rengeteg bizonytalanságot vitt az ország és a külföld közötti mindenféle üzleti tranzakcióba. Így mind a mezőgazdaság, mind az ipar szereplői számára nagy kockázatokat rejtett magában akár az exportbevételek osztrák értékű Forintban meghatározott értékének tervezése, akár az importárak, s ezen keresztül a termelési költségek várható alakulásának felmérése, nem is beszélve a külföldi valutákkal kapcsolatos átváltási költségekről. Természetesen a rendezetlen valuta a külföldhöz kötődő tőkekapcsolatokra is kedvezőtlen hatást gyakorolt, mind az állami, mind a magánhitelek vonatkozásában. Ugyanis, ha a kötvények és kamataik törlesztése aranyértékben volt rögzítve, s ezzel szemben akár az állam, akár a magános bevételei papírforintban realizálódtak, ez jelentős bizonytalanságot eredményezett a kötvénykibocsátó szempontjából a kamat- és tőketörlesztések finanszírozhatósága szempontjából, ha viszont a törlesztések fizetése papírforintban volt rögzítve, akkor ez a külföldi értékpapírtulajdonos szempontjából jelentett olyan mértékű kockázatot, amit csak azzal tudott ellensúlyozni, hogy kibocsátáskor messze a névérték alatt vette át a papírokat, ami viszont a hazai kibocsátó

⁴¹ Fellner 1911. 40.

⁴² Fellner 1911. 41.

szempontjából jelentősen megnövelte a tényleges kamatterheket a nominális kamatszinthez képest. Így a külföldi tőke tartózkodó magatartásával volt kénytelen szembesülni az osztrák–magyar gazdaság, ami kamatlábak tartós emelkedéséhez vezetett, de nemcsak az érték-papír-kibocsátás útján eszközölt tőkebeszerzés volt drága és korlátozott, hanem a közvetlen tőke bevonása is nehéz volt a magas árfolyamkockázat miatt.

A fentiek következtében elkerülhetetlenné vált az osztrák–magyar pénzrendszer stabilizálása és az európai államok pénzrendszereihez történő igazítása, ami a Monarchián belül különösen Magyarország számára volt sürgető, hiszen a magyar gazdaság sokkal inkább nyitott volt, mint az osztrák, így a magas árfolyamkockázattal járó hátrányok sokkal kedvezőtlenebbül érintették, mint az osztrák gazdaság szereplőit, aminek következtében az aranyvalutára történő áttérés gondolata is magyar oldalon fogalmazódott meg, így 1891-ben Wekerle Sándor pénzügyminiszter terjesztette elő erre vonatkozó javaslatát.⁴³ A valutarendezésnek két alapvető elemét lehet megkülönböztetni: egyrészt a pénzrendszernek a korábbi ingadozó ezüstérték helyett aranyalapra történő helyezése, igazodva az európai államok gyakorlatához, másrészt a fedezetlen papírpénzforgalom megszüntetése, az állam lebegő adósságát képező államjegyek forgalomból történő kivonása, kölcsön útján gondoskodván a beváltáshoz szükséges pénzeszközökről, tehát a függő adósság állandósított adóssággá alakítása.

Az aranyalapra történő áttéréssel kapcsolatos egyik rendezendő kérdés a reláció megállapítása volt, tehát annak eldöntése, hogy az osztrák értékű Forint mennyit ér aranyban, s minthogy az ezüsttől már korábban elvált a valuta értéke, így az várt megállapításra, hogy milyen a forintnak, mint hitelpénznek az értéke az aranyhoz viszonyítva. Tekintettel arra, hogy 1869 óta a 20 Frankossal ekvivalens 8 Forintos aranyak veretésére került sor kereskedelmi pénzként, ez alapot szolgáltatathatott a reláció megállapításához. Minthogy a 8 Forintos arany súlya 2/155 fonttal volt egyenlő, 900/1000 finomságú arannyal számolva, így egy 8 Ft-os arany 5.80644 gr. színarany, egy aranyforint pedig 0.7258 gr. színarany felelt meg. Megállapításra került az 1879-től – tehát az ezüst szabad veretésének megszüntetésétől – az 1891-ig – tehát az új pénzrendszer bevezetését megelőző évig – terjedő időszakra vonatkozóan a 8 Ft-ossal ekvivalens 20 Frankosnak az átlagos árfolyama alapján minden egyes óra nézve az aranyárszín, vagyis 100 aranyforintnak osztrák értékű Ft-ban kifejezett értéke, melynek alapján $100 \text{ aranyforint} = 119 \text{ osztrák értékű Ft}$ reláció került meghatározásra, vagyis $1 \text{ osztrák értékű Ft} = 84 \text{ aranykrajcár} = 2 \text{ Frank } 10 \text{ centime}$, így egy osztrák értékű Ft $0.7258 \times 100 / 119 = 0.609 \text{ gr. színarany}$ felelt meg. Ezen 19 százalékos aranyárszín érvényesítése a gazdasági forgalomban a későbbiekben sem okozott semmi lényeges zavart, a koronavaluta értékállandóságát e paritás alapján lehetett biztosítani. A koronaérték megállapításáról rendelkező 1892. évi XVII. törvénycikk 1 kg finom aranyból 3280 korona veretését írta elő, így egy koronára 0.3048 gr. finom arany jutván, $1 \text{ osztrák értékű Ft} = 2 \text{ Korona}$ reláció lett meghatározva, s a főbb valutákhoz viszonyított arány az aranytartalom alapján a következő volt: $1 \text{ korona} = 1.05 \text{ frank} = 0.85 \text{ márka}$, mely értékviszony az I. világháborúig biztosítható volt, az árfolyam az aranyparitás körül mozgott.⁴⁴

Az új pénzrendszer bevezetése természetesen nem történhetett egyik napról a másikra, néhány éves átmeneti időszakban a régi osztrák értékű pénzek is forgalomban maradtak, nevezetesen 1898 július 1-ig, ezt követően csak a speciális helyet elfoglaló ezüst egy

⁴³ Rádóczy 1984. 13.

⁴⁴ Fellner 1911. 82–85.

Ft-os maradhatott forgalomban (s a koronaértékben való kötelező számítás is csak az átállást megkönnyítő 7 év türelmi idő lejárta után, 1900. január 1-én lépett életbe⁴⁵). Az új pénzrendszerben az ezüst 1 Ft-os megmaradt fizetési eszköznek, s akárcsak az arany 20 és 10 Koronás, értékpénz szerepét tölti be, emiatt nem tiszta aranyvalutáról, hanem ún. santa aranyvalutáról beszélhetünk. Az ezüstforintosok forgalomban tartása az új aranyvaluta-rendszerben gyakorlati okokra vezethető vissza, hiszen egyrészt a korábban ismertettek szerint a nemesfémkészletek nagyobb része ezüst volt, s az ezüst koronaváltópénzek vereztése után is jelentős mennyiségben megmaradván, ezeket értékesíteni csak jelentős veszteséggel lehetett volna, így emiatt célszerű volt megőrizni értékpénz gyanánt az ezüstforintosokat. Másrészt az aranykészletek viszont elhanyagolható méretűek voltak, a nemzetközi fizetések lebonyolításához szükséges arany mennyiség beszerzése is igen nagy nehézséget okozott, így a nemesfémkészlet lecsökkenése nem egyszerűen a tartalékkészletek csökkenését jelentette volna, hanem egyenesen a fizetési eszközök csökkenését, tehát csak az aranykészletekre történő támaszkodás a pénz- és hiteleszközök iránti szükséglet korlátozásával járt volna, ami a valutareform sikerességét veszélyeztette volna. (S arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy jelentős mennyiségű fedezetlen államjegy is forgalomban volt, melynek fedezése a valutareform keretében jelentős fémszükségletet támasztott.) A santa aranyvaluta-rendszerben tehát az ezüstforintos értékpénznek minősült ami azt jelenti, hogy névértékben korlátlan összegben mindenki köteles volt elfogadni, valamint a tulajdonképeni alapértékre, az aranykoronára be nem cserélhető volt, hiszen az aranyat pótolta (szemben az ezüst korona-váltópénzekkel, melyek beválthatóak voltak értékpénzekre), s ebből következően a jegybank sem tartozott kizárólag arannyal beváltani jegyeit, hanem a beváltásnál ezüstforintost is adhatott. Mindezek mellett az ezüstforintos az értékpénz azon követelményének nem tett eleget, hogy belső fémértéke a névértékkel azonos legyen, így törvényileg volt elrendelve, hogy egy osztrák értékű Ft két koronával számítandó. Tehát azért hagyatott értékpénzként forgalomban az ezüstforintos, mert csak így volt beszámítható az Osztrák–Magyar Bank ércfedezetébe, mint nem teljes fizetési erővel felruházott váltópénz a bank ércfedezetében nem foglalhatott volna helyet, ez esetben a jegybanknak a fedezetül szolgáló teljes ezüstkészletét arannyal kicserélnie, a forgalomban lévő ezüstforintosokat bevonnia és ezüstváltópénzekre átveretnie, a váltópénzmennyiség előállításához szükségesen felüli ezüstmennyiséget pedig nyomott áron értékesítenie kellett volna, így viszont az ezüstforintos egyidejűleg fizetési és fedezeti eszközként is megjelent. Természetesen annak érdekében, hogy az új pénzrendszer aranyvaluta-jellege kockázatmentes ne legyen, az ezüstforintosok mennyisége kontingentálva volt, csak azon ezüstmennyiségből volt verethető, mely a pénzügyi kormányzatnak már birtokában volt – tehát magánosok számára történő veretése továbbra sem állt fenn szemben az aranykoronások szabad veretésével és ekkortól a kormányzat számára sem az újabb ezüstkészletekre vonatkozóan –, ezáltal megakadályozva, hogy a forgalom szükségletein túl is veretésre kerüljön, így a jegybankban tömegesen lerakódjon az aranyfedezet rovására, veszélyeztetvén a jegybank beváltási képességét.⁴⁶

Az Osztrák Nemzeti Bank szerepvállalása egyébként igen passzív volt a pénzreform bevezetésében, szakértőik többsége viszont határozottan állást foglalt azon kérdésben, hogy az aranyvaluta bevezetése mellett az ezüstofforgalom is részben fennmaradjon, s arról sem szabad e kérdéskörben megfeledkeznünk, hogy a már igen válságos utolsó években, 1889–91

⁴⁵ Rádóczy 1984. 13.

⁴⁶ Fellner 1911. 105–109.

között is a bank érckészletében sem az arany, sem az aranydevizák mennyisége nem nőtt, hanem éppen az ezüstkészletekben volt csekély gyarapodás.⁴⁷ Érdekességgé megemlítendő, hogy gr. Dessewffy Aurél, a magyar nemzetgazdasági gondolkodás kiemelkedő személyisége már 1878-ban írott cikkében – tehát még az ezüstforint szabad veretésének 1879-es felfüggesztését megelőzően – felhívta a figyelmet a tiszta aranyvaluta bevezetésének problémáira. Felhívta a figyelmet arra, hogy akkor, midőn a természet oly nagy bőségben ajándékozta meg a világot az arany és ezüst ércel, melynek bőségéről a korábbi századokban még fogalommal sem bírhattak, hogy akkor ezen ajándékok egyikét a demonetizáció által elejteni és elértékteleníttetni, az már a forgalom és kereskedelem oly nagymérvű emelkedésénél fogva sem lehet helyes eljárás. Valamint azon körülmény sem hagyható figyelmen kívül, hogy inkább az ezüst termelése van növekedőben, az arany termelése évről évre alább száll így felhívta a figyelmet arra is, hogy a magyarországi aranytermelés évről-évre alábbszáll (pl. 1854 és 1875 között 1740 kg-ról 1564 kg-ra csökkent), ezzel szemben az ezüsttermelés folyamatosan növekedett.⁴⁸ (A magyarországi aranytermelés megítélése szempontjából nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy ez nem sokkal több, mint Károly Róbert korában és kevesebb, mint a késő középkorban, s ekkor már a világ aranytermelése 192000 kg-ra volt tehető⁴⁹, szemben a XIV. század kb. 3200 kg-os aranytermelésével.) Így az aranyvalutának az egész világra való behozatalát sem kívánatosnak, sem hasznosnak nem tekinti, és tagadja, hogy az a szabadkereskedelmi tanokból következne, miután az aranyvaluta elterjedése fizikai törvények által van szabályozva. A szabad forgalom a valuta egyformaságát követeli, ami az egyedüli aranyvaluta behozatala által éppen nem idéztetne elő, sőt a távoli jövőben inkább még megzavartathatna, ha az arany termelési viszonyait figyelembe vesszük. Az nem lehet cél, hogy az európai államok az aranyat magukhoz ragadják, az ezüstöt pedig a többi világrészekre erőszakolják, a cél csak a viszonyok állandósítása lehet és ez csak akkor érhető el, ha nem egy ércnem uralkodik kizárólag a forgalomban.⁵⁰

Természetesen a valutarendszer sánta arany-jellege mellett is alapvető feladatként jelentkezett az új pénzrendszer stabilitását biztosító, megfelelő mértékű aranyfedezet előteremtése. Hiszen a korábbiakban bemutatottak szerint mintegy 312 millió Ft értékű államjegy volt forgalomban, s a pénzreform másik fontos eleme ezen fedezetlen államjegy-tömeg forgalomból történő kivonása – a függő adósság állandósított adóssággá alakítása mellett – s arannyal történő helyettesítése volt. Az aranyfedezet előteremtésének a magyar pénztörténetben a korábbiakban alkalmazott módszere már nem volt folytatható, hiszen mint korábban említettük, a magyar aranytermelés csökkenő mértékű volt, már a középkori mérték alá esett s ez a világ aranytermelését tekintve elhanyagolható nagyságrendű volt. A 312 millió Ft értékű államjegy-tömeghez képest a rendelkezésre álló aranyfedezet az állami és jegybanki aranykészletek együttes értékét tekintve sem érte el a 100 millió Ft-os értéket, ezzel szemben az éves magyar – hiszen ebből a szempontból az osztrák államrész nem bírt jelentőséggel – aranytermelés értéke kb. 6 millió Frank körül mozgott,⁵¹ tehát nem érte el a 3 millió Ft-os értéket sem.

⁴⁷ Bácskai 1993. 2 77–278.

⁴⁸ Dessewffy 1878. 41., 49.

⁴⁹ Rádóczy 1972. 57.

⁵⁰ Dessewffy 1878. 56–57.

⁵¹ Dessewffy 1878. 49.

Így az aranybeszerzésnek alapvetően két útja kínálkozott: az áruexport ellenértéké-ként realizált arany mennyiség, illetve az értékpapírkibocsátás útján történő aranybeszerzés. Az osztrák–magyar fizetési mérleg állapotát vizsgálva, már a korábban hivatkozott Dessewffy Aurél is felhívta a figyelmet arra, hogy Ausztria–Magyarország külkereskedelmi mérlege folyamatosan passzívumot mutatott, ráadásul nemcsak arról volt szó, hogy az ipari termékek jelentős mértékű importtöbbletét a mezőgazdasági termékek kisebb mértékű exporttöbblete csak részben ellensúlyozta volna, hanem egyes években az élelmiszerek vonatkozásában is jelentős importtöbblettel lehetett szembesülni. Természetesen az importtöbblet finanszírozásának a fentiek tükrében nem lehetett eszköze a nemesérc kivitel, így csak egyetlen úton történhetett a külkereskedelmi mérleg hiány kezelése: a tőkemérlegben keresztül, vagyis a Monarchia jelentős mértékű külföldi tőkét vont be, ami részben állami kötvénykibocsátás útján, részben pedig ipari részvények, vasúti papírok és záloglevelek külföldön történő elhelyezésével történt.⁵² Ezen tendencia érvényesült a koronavaluta bevezetését megelőző években is, így az exporttöbblet útján történő aranybeszerzés nem volt reális, annyit azonban meg kell említeni, hogy a krími háború, illetve az amerikai polgárháború miatt az ukrainai és amerikai gabona eltűnt a világpiacon, melynek helyére tudott lépni a magyar gabona, s éppen az 1892-es valutarendezést megelőző években ezen export révén effektív aranyat, illetve aranydevizát tudott szerezni Magyarország, ezáltal a külkereskedelmi mérleg vonatkozásában a magyar államoldal sokkal nagyobb szerepet játszott az aranyfedezet előteremtésében, mint a csekély exporttal rendelkező Ausztria.⁵³

Az aranyfedezet előteremtésében a fentieknek megfelelően a kötvénykibocsátás mutatkozott reális alternatívaként, ráadásul oly módon volt kivitelezendő, hogy az államháztartás számára ez külön megterhelést ne jelentsen. Ugyanis a pénzügyrendszer stabilizációja, az államjegy-tömeg forgalomból történő kivonása megkívánta az államháztartás konszolidációját is. Mint ismeretes, a magyar államháztartás már 1870-től folyamatosan deficitessé vált, s mint korábban említettük, ezt jelentős mértékben külföldön, alacsony kibocsátási árfolyamon elhelyezett kötvényekkel finanszírozta, mely kötvények elhelyezését éppen a rendezetlen valuta is jelentős mértékben nehezítette. Így a pénzügyreformhoz kapcsolódóan az államháztartás folyó egyenlege és az államadósság szempontjából is fontos lépésekre került sor: Wekerle Sándor pénzügyminiszter megvalósította az államháztartás stabilizációját és hosszú idő után először deficitmentes költségvetést terjesztett be a képviselőházban.⁵⁴ A korábbi évtizedekben kibocsátott értékpapírokat, az 5 százalékkal kamatozó állami kölcsönkötvényeket és az államosított vasutak részvényeit alacsonyabb – 4 százalékos – kamatozású kölcsönökkel változtatták át és az ezáltal elért kamatmegtakarítást az aranybeszerzés érdekében főleg külföldön kibocsátott új kölcsönkötvények kamatszükségletének fedezésére fordították, így az állam adósságállománya növekedett, de az államháztartás kamatterheit nem növelték. Ezen konverzió minden nehézség nélkül lezajlott, hiszen a konverziót elrendelő törvény értelmében, ha az értékpapír-tulajdonosok nem voltak hajlandók a mérsékelt kamatozású kötvényeket elfogadni, akkor a bevont kötvények és részvények névértékét volt köteles a magyar állam kifizetni, mivel pedig ekkor már a 4,5 százalékos kamatozású kötvények is rendre névértéken elkeltek s így az 5 százalékos kamatozású papírok rendre névérték feletti árfolyamon álltak, az értékpapírok tulajdonosai érdekeltek voltak a

⁵² Dessewffy 1878. 87.

⁵³ Rádóczy 1984. 14.

⁵⁴ Bácskai 1993. 276.

konverzióban. A papír- és ezüstértékű adósságok konverziójára 4 százalékkal kamatozó s koronaértékre szóló egységes adómentes járadék-kötvények kerültek kibocsátásra, az aranyértékre szóló tartozások beváltására 4 százalékos aranyjáradékú adómentes kötvények szolgáltak, s ilyeneket bocsátottak ki az effektív aranybeszerzés céljára is. A magyar állam 531 millió Ft értékben bocsátott ki a papír- és ezüstértékű adósság konverziójára és 18 millió Ft értékben az aranyértékre szóló tartozások konverziójára, 72 millió Ft értékben pedig aranybeszerzésre, az osztrák állam pedig 100 millió Ft-nyi értékben bocsátott ki kötvényeket aranybeszerzésre.⁵⁵ Az így beszerzett arany és a korábban rendelkezésre álló állami aranykészletek már kellő fedezetet biztosítottak az államjegyek forgalomból történő kivonásához (természetesen további aranykészletekre még szükség volt a fizetési rendszer fenntartása, a bankjegyforgalom fedezete érdekében, de ennek beszerzése már az Osztrák–Magyar Bankot terhelte). Az államjegyek 1903. február 28-ig voltak a magánforgalomban elfogadandók, az állampénztárak még ezen év augusztus 31-ig voltak kötelesek elfogadni fizetése gyanánt, illetve 1907. augusztus 31-ig más törvényes fizetési eszközre történő átváltás végett, a bevonás a címletérték (1, 5 illetve 50 Ft-os) függvényében eltérő ütemben történt, előbb a kisebb címletűek forgalomból történő kivonása történt meg, így az 1 Ft-os államjegyek vonatkozásában a fenti határidők 1895. december 31., 1896. június 30. illetve 1899. december 31. voltak. Az államjegyeket ezt követően az állampénztárak megsemmisítették s a forgalom szükséglete érdekében kibocsátottak 80 millió Korona értékben ezüst egykoronásokat, 77,35 millió Korona értékben ezüst egyforintosokat (sánta aranyvaluta), 64 millió Korona értékben ezüst ötkoronásokat és 398,8 millió Korona értékben bankjegyeket, ami összesen 620,15 millió Koronának felel meg, a beváltásra be nem mutatott 3,85 millió Koronának megfelelő 1, 5 és 50 Ft-os államjegyek pedig leírásra kerültek, így az összesen 624 millió Koronának megfelelő 312 millió Ft-os államjegy-állomány leírásra került, s az állam fedezetként átadott a jegybanknak 542,66 millió Korona értékben arany 10 és 20 Koronásokat, illetve 80 millió Korona pedig ezüst egykoronásokban szolgált fedezetül.⁵⁶ (Igaz, hogy az ezüst egykoronás nem értékpénz volt, hanem csak váltópénz, de értékállóságát biztosította, egyrészt mérsékelt kontingense, másrészt az, hogy az állammal szemben korlátlan fizetési ereje volt és értékpénzre bármikor beváltható volt.) Az államjegyek végeredményben arannyal lettek fedezve, de helyettesítésükre a forgalomban ezüst egyforintosok, ezüst egy- illetve ötkoronások és bankjegyek szolgáltak, tehát nem váltattak be közvetlenül arany ellenében, mert akkor aranyat kellett volna közvetlenül forgalomba hozni. Ez nem lett volna célszerű, hiszen egyrészt a magas értékű (10 és 20 Koronás) aranypénzek helyett a kisebb értékű ezüst-érmékkel és bankjegyekkel könnyebben lehetett lebonyolítani a pénzforgalmat, másrészt az arany közvetlen forgalomba bocsátása feltételezte volna, hogy a jegybank a készfizetést megkezdje, mert csak így pótolható a forgalomban az esetlegesen az aranyban beálló hiány, míg ha a jegybank nem készfizető, akkor az arany a forgalomnak nem adható át az országból való kifolyás veszélye nélkül. A jegybank viszont az államjegyek bevonásakor nem volt készfizető, tehát az államjegyek helyébe nem közvetlenül arany, hanem arannyal fedezett fizetési eszközök léptek. (A 312 millió Ft értékű államjegyen kívül természetesen voltak forgalomban még sóbánya kötvények is, amik rövid lejáratú állampapírok, de ezek

⁵⁵ Fellner 1911. 122–125.

⁵⁶ Fellner 1911. 141.

kezelése csak az osztrák államfelet érintette, s felhatalmazást kapott a sójegyek további kibocsátására az esedékes sójegyek megújítására, prolongálására.⁵⁷⁾

Az államjegyek bevonása után tehát a jegybank lett az egyetlen jegykibocsátó, így tulajdonképpen a pénzforgalom egyedüli szabályozója. A koronaérték bevezetésekor 10, 100 és 1000 Ft-os bankjegyek voltak forgalomban, melyeket 1902. december 31-ig kellett bevonni s helyettük 10, 20, 50, 100 és 1000 Koronás bankjegyek kerültek forgalomba. A bankjegyforgalom természetesen továbbra is meghatározott szabályokkal volt korlátozva, így a forgalomban lévő bankjegyek teljes összegének legalább 40 százalékban belföldi vagy külföldi aranyérmékkel, aranyrudakkal, de akár más osztrák illetve magyar törvényes ércpénzzel (ezüstforintosok, ezüst-, nikkel- és bronz váltópénzek) kellett fedezve lennie (ez utóbbi azért nem jelentett problémát, mert ezen váltópénzek mennyisége kontingálva volt, így nem rontotta az ércfedezet minőségét), mely ércfedezetbe 60 millió Korona erejéig beszámíthatóak voltak a külföldre szóló váltók (devizák) és jegyek, amennyiben azok aranyban fizetendőek (így tulajdonképpen aranydeviza rendszerről beszélhetünk). A maradék 60 százaléknyi bankjegyforgalmat bankszerűen kellett fedezni, tehát váltókkal, értékpapírokkal, illetve a 60 millió Koronán felüli aranydevizákkal. Továbbra is élt azon szabály, hogy ha az ércfedezetet 400 millió Koronával (=korábbi 200 millió Ft) meghaladta a jegyforgalom, akkor 5 százalékos bankjegydót kellett fizetnie az Osztrák–Magyar Banknak (ezen értékhatár, a forgalmi igények függvényében később 600 millió Koronára lett megemelve). Elvileg deklarálásra került, hogy a jegybank köteles jegyeit ércpénzre bármikor beváltani, de a bank alapszabályának ezen rendelkezését azonnal fel is függesztették, tehát a készfizetés gyakorlatilag nem lépett hatályba a koronarendszer fennállása alatt.⁵⁸ Mint korábban említettük, az államjegyek forgalomból történő kivonása során az osztrák–magyar állam jelentős mennyiségű aranyat bocsátott a jegybank rendelkezésére, de ez csak az államjegyek egyéb fizetési eszközökre történő cseréjét volt hivatva fedezni, további aranykészletek beszerzéséről a jegybanknak kellett gondoskodnia a bankjegyforgalom növekvő igényeinek tükrében. Az Osztrák–Magyar Banknak sikerült is jelentős mennyiségben érckészletet felhalmoznia, melynek értéke 1909 december 31-én már 1713 millió Koronát tett ki, ami a 2188 millió Koronás bankjegyforgalomhoz képest 78,2 százalékos, tehát a kötelező arányt messze meghaladó fedezetet jelentett,⁵⁹ tehát elvileg fennállt volna a lehetőség a készfizetés bevezetésére, annál is inkább, mert a belföldi fizetési forgalomban az évtizedeken át folytatott kényszerforgalmú papírpénz-gazdálkodás révén a lakosság hozzászokott a jegyekhez és a nemesfém értékérméknél jobban kedvelte, így nem állt fenn a veszélye a lakosság thezaurálási vágya tömeges eluralkodásának.

Az érckészleteknek ilyen jelentős mértékű felduzzadása a jegybanknál szoros összefüggésben áll azzal is, hogy az osztrák és magyar kormányzat 1901-ben az aranyszolgálatot teljes körűen átadta a banknak, ami azt jelentette, hogy a kormányok aranykészleteiket, melyek túlnyomóan vámbevételekből származnak (mely vámbevételekből származó aranybeszerzés korábban is jelentős szerepet játszott az államjegyek bevonása érdekében előteremtendő fedezet szempontjából) átadták kezelésre az Osztrák–Magyar Banknak és a jegybank által végeztették nemzetközi fizetéseiket is. Így a jegybank kezelte és kamatoztatta az állami aranykészleteket, illetve mivel ezen készletek nem mindig voltak elegendőek az állami

⁵⁷ Fellner 1911. 146.

⁵⁸ Fellner 1911. 151–152.

⁵⁹ Fellner 1911. 193.

fizetések teljesítéséhez, így a kormányok megbízásából idegen valutákat is vásárolt, amire leginkább a kamatozó államkölcsonök kamatainak és törlesztéseinek rendezéséhez volt szükség. Ezen aranyszolgáltatnak a jegybanknál történő koncentrálása azt eredményezte, hogy az Osztrák–Magyar Bank szinte monopolizálta a nemzetközi fizetéseket.⁶⁰ Ugyanakkor a jegybank 1900 január 1-én életbe léptetett új alapszabálya pedig olyan széles körét biztosította a technikai eszközöknek, melynek kihasználásával a jegybank uralkodó befolyást tudott magának biztosítani a devizapiacra, így jogosult volt külföldi piacokra szóló váltókat, csekkeket, külföldi bankjegyeket, a Monarchia területén belül fizetendő, de nem koronaértékre szóló váltókat bel- és külföldön venni és eladni, külföldön pénzbeszedést eszközölni és idegen számlára fizetéseket teljesíteni, ezen üzletágak vitelére követeléseket külföldön tartani, stb. A készfizetés be nem vezetéseinek magyarázata így inkább a Monarchia nemzetközi fizetési mérlegének alakulásával van összefüggésben.⁶¹

A külkereskedelmi mérleg passzív jellege már a korábbi évtizedekben is problémát jelentett, de a századfordulót követően a valutarendezés idején még fontos szerepet játszó magyar gabonaexport is jelentősen visszaesett,⁶² így a tartósan passzív külkereskedelmi egyenleg finanszírozása egyre nehezebben volt megoldható. Az importtöbblet ellensúlyozására a jelentős mértékű tőkebeáramlás jelentett eszközt a korábbi évtizedekben (s nem a nemesércállomány kiáramlása), a valutarendezés pedig még inkább abba az irányba hatott az árfolyamkockázat kiküszöbölésén keresztül, hogy a külföldi tőkepiacok fokozottabb mértékben álljanak rendelkezésre. Az alábbi táblázatból látható, hogy az első világháborút megelőzően már igen jelentős mértékű volt a külföldi szereplők részesedése a különböző típusú értékpapírok tulajdonosai között Magyarországon, a vámkülföld birtokában lévő osztrák és magyar papírok együttes állománya pedig meghaladta 10000 millió Korona értéket, ugyanakkor az osztrák és magyar kézben lévő külföldi értékpapír-állomány éppen hogy meghaladta a 700 millió Korona értéket.⁶³

2. táblázat. Értékpapír-befektetések Magyarországon 1913-ban

<i>Értékpapír</i>	<i>Külföldi (millió Korona)</i>	<i>Hazai (millió Korona)</i>	<i>Külföldi arány (%)</i>
Államkötvények	3415,5	2813,9	54,8
Záloglevelek és községi kötvények	2135,9	1765,0	54,8
Vasúti értékpapírok	798,3	342,5	70,0
Ipari részvények	296,1	794,0	27,2
Hitelintézeti részvények	120,0	1527,6	7,3

Forrás: Tomka 1999. 156.

Ezen külföldi kézben lévő értékpapír-állomány viszont jelentős mértékben megterhelte az osztrák–magyar gazdaság fizetési mérlegét, hiszen a legnagyobb passzív tételt ezen papírok után fizetendő kamatok, osztalékok és törlesztések képezték, amit a hazai kézben

⁶⁰ Bácskai 1993. 286.

⁶¹ Fellner 1911. 239–240.

⁶² Rádóczy 1984. 14.

⁶³ Fellner 1911. 226–227.

lévő minimális külföldi értékpapír-állományból származó jövedelmek messze nem ellen-súlyozhattak, így a külföldön történő újabb értékpapír-kibocsátás egyre kevésbé volt képes finanszírozni a korábbi kibocsátásokból eredő kamat-, osztalék- és törlesztés-fizetéseket és a külkereskedelmi mérleg passzívumát. Mindez azt eredményezte, hogy míg korábban csak egy-egy évre fordult elő az aranyállomány visszaesése és 1909-ben is csak a devizaállomány csökkent, 1910-től viszont mind a bankszerű fedezetben lévő aranyváltók állománya, mind a tényleges érckészlet hanyatlásnak indult,⁶⁴ s így a fizetési mérleg alakulásában rejlő kockázatok indokolhatták azt, hogy eltekintettek korábban is a készfizetés bevezetésétől.

Természetesen a fenti folyamatok kérdéseket vetnek fel a gazdaságpolitika sikerességét illetően is. A kiegyezés ugyanis megfelelő jogi és intézményi rendszabályokkal garantálta a szabad tőkemozgást, s a tőke a politikai konszolidációt követően a profitabilitás szempontjából legelőnyösebb területeket vette célba, mint a közlekedés, vas- és gépgyártás, malomipar, illetve olyan vállalkozásokra összpontosított, ahol állami garancia biztosított számára kellő mértékű, gyakorlatilag kockázat nélküli jövedelmet (vasútépítés)⁶⁵, de például nem jelent meg a textilipar területén, pedig ezen a területen a magyar gazdaság évszázados elmaradásban szenvedett, s mindenkor külkereskedelmi passzívumának legjelentősebb tényezője a jelentős mértékű textilimport volt. A külföldi tőke megjelenése – mint fenti táblázatunkból is látható – alapvetően az állampapírok, községi kötvények és záloglevelek területén képviselt jelentős nagyságrendet s kevésbé az ipari befektetések területén. Ráadásul a külföldi tőke jelenléte nem igazán volt jelentős a bankrézsvények vonatkozásában sem, ami azért okozott problémát, mivel a hazai tulajdonú vállalatok fejlesztése alapvetően hitelek-ből történhetett volna, hiszen a hazai vállalkozói tőkefelhalmozás számára a történelmi körülmények nem voltak a legkedvezőbbek, így a hazai ipar fejlesztésében nélkülözhetetlen banki tőkeközvetítés fellendítése szempontjából a külföldi tőke nem játszott jelentős szerepet. Így a külföldi tőke szerepe a magyar gazdaság exportteljesítményének fokozásában, illetve importigénye csökkentésében nem játszott döntő szerepet: a textiliparba történő befektetések elmaradása az importigény csökkentését nem tette lehetővé, a vas- és gépgyártásba történő befektetés legfeljebb ezen termékek iránti importot mérsékelte, a vasútépítésben történő részvétel pedig semmilyen mértékben nem járult hozzá a külkereskedelmi egyensúly javításához. Egyetlen pozitív kivételként említhető a malomiparba történő befektetés export-ösztönző hatása, ráadásul a 80-as évek közepétől a hazai malomipari kapacitás már nagyobb volt mint a belső termék-háttér, így az őrlési forgalom címén jelentős mennyiségű külföldi – elsősorban román – gabonát is feldolgoztak, ami jelentős exportteljesítményt eredményezett. Azonban ezen eredmény is rövid életűnek bizonyult, mivel a kormány 1896-ban megszigorította, 1900-ban pedig teljesen beszüntette az őrlési forgalmat, ami önmagában is csökkentette az exportteljesítményt, majd az angol és francia malmok versenye, illetve az osztrák állam osztrák malomipart támogató politikája nyomán a magyar malomipar hanyatlására került sor.⁶⁶ Így a magyar állam lassan ráébredt arra, hogy az évszázados elmaradottságban szenvedő magyar ipar fejlesztése s ezen keresztül a külkereskedelmi egyensúly javítása nem várható a külföldi tőke részvételétől, hanem az állam aktívabb iparpolitikájára is szükség van. Erre szolgáltak az iparpártolási törvények 1881-ben, 1890-ben, 1899-ben és végül 1907-ben, melyek keretében előbb taxatív felsorolt iparágak, majd 1907-től általános

⁶⁴ Bácskai 1993. 289.

⁶⁵ Szakács 1998. 29., 45.

⁶⁶ Szakács 1998. 48–49.

felhatalmazással bármely iparág vonatkozásában a kormány felhatalmazást kapott iparvállalatok és iparágak közvetlen kedvezményezésére, különösen az elnyomott iparágak (mindenekelőtt a textilipar) fejlesztő támogatására, illetve a hazai vállalatok számára biztosítandó elsőbbségre a közszállítások keretében. Ennek eredményeként 1891–1899 között évi átlagban 2,7 millió, 1913-ban pedig már majdnem 10 millió koronát fordított az állam iparfejlesztő támogatásra, 1891 és 1913 között összesen 79,3 millió korona támogatást nyújtottak 697 (233 új és 464 régi) vállalat részére. (Ráadásul az állam lett ezen korszakban a legnagyobb beruházó, az összes állami beruházás 2,4 milliárd koronára rúgott, ami a korszak teljes beruházásának ötödét jelentette.)⁶⁷ Természetesen ezen korrekció nem lehetett elegendő a fizetési mérleg egyensúlyának és a fizetési rendszerben a készfizetésnek a helyreállítása szempontjából, talán hosszabb távon jelenthetett volna kiutat, de az első világháború nyomán bekövetkező gazdasági és pénzügyi összeomlás elmosta e reményeket.

4. Összegzés

A fenti korszakok tárgyalása során láthattuk, hogy mindhárom időszakban ún. „globalizációs kihívással” szembesült a magyar gazdaság- és pénzügypolitika, hiszen mindhárom korszakban a világ gazdaságban bekövetkezett változásokról s ezekkel összefüggő pénzügyi válságokról beszélhetünk. A XIV. század első felében a külkereskedelmi forgalom élenkülése figyelhető meg Európában, melybe Magyarország is egyre intenzívebben bekapcsolódik s eközben kell szembesülnie az európai gazdaságnak az aranyválsággal is. A XVII. század elején az amerikai felfedezések nyomán az európai gazdaságban egy jelentős átrendeződés következik be, melynek keretében a világ gazdaság súlypontja áttevődik az itáliai és dél-német területekről Németalföldre és Angliába, illetve e korra tehetőek a feudalizmusról a kapitalista gazdasági rendre történő átállás kezdeti lépései e területeken, e hagyományos kereskedelmi partnerek hanyatlása a magyar gazdaságot igen hátrányosan érinti s eközben az első nagy európai inflációs hullám problémáival is meg kell küzdeni. A XIX. század utolsó harmadában pedig a békeidők beálltával a világkereskedelmi forgalom jelentős fellendülése figyelhető meg, melynek szereplőjévé válik az Osztrák–Magyar Monarchia is, miközben az ezüstalapú európai pénzrendszer összeomlik.

E korokban a magyar pénzügypolitika megfelelő válaszokat volt képes adni e kihívásokra, legalábbis rövid távon tudta kezelni a válságok okozta feszültségeket, s ezen válaszok alapvetően három kérdéskört érintenek: az államháztartás helyzetét, a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlya kérdéseit és a szűk értelemben vett pénzügyi reformot, tehát a pénzrendszer stabilizációját.

Az államháztartás stabilizációja vonatkozásában Károly Róbert a korábbi dominiális államgazdaság helyett kiépíti a regálegazdaságot, új alapokra helyezvén az államháztartást, amely jelentős mértékben a nemzetközi kereskedelembe bekapcsolódó városok adózó képességére és a külkereskedelmi vámbevételekre épít. Bethlen Gábor alapvetően a fejedelmi külkereskedelmi monopóliumokra támaszkodva növeli az államháztartás bevételeit, de nem elhanyagolhatóak a fejedelmi birtokok gazdálkodásának fejlesztéséből, ezen birtokokon megvalósított iparfejlesztésből, a bányászat fellendítéséből származó bevételei sem. A XIX. század végén pedig Wekerle Sándor hajt végre egy államháztartási stabilizációt, melynek

⁶⁷ Szakács 1998. 46–47.

eredményeként több mint 20 év után végre nem deficités költségvetést terjesztettek a képviselőház elé, illetve a jelentős tömegű államjegy forgalomból történő kivonása is sikeresen lezajlott.

A fizetési mérleg egyensúlyát illetően Károly Róbert a külkereskedelmi passzívumot a jelentős magyar aranytermelésre alapozva tudja kezelni, amihez természetesen szorosan kapcsolódik a nemesérc-monopólium intézménye, amely lehetővé tette az európai aranyár magasán tartását a veretlen nemesércek kiáramlásának megakadályozásával, ezáltal Magyarország számára az olcsóbb importot biztosítva, s ráadásul a nemesfémbeváltásból, finomításból jelentős bevételekre tett szert az államháztartás.

Bethlen Gábor korában a magyarországi, illetve az erdélyi arany a jelentős mértékű amerikai aranybeáramlás miatt már sokkal kisebb jelentőséggel bírt az európai pénzforgalomban, de a külkereskedelmi passzívum finanszírozhatósága érdekében továbbra is fontos volt a nemesfémkivitel. Bethlen Gábor szintén élt a nemesérc-monopólium intézményével, bár számára ez már nem az aranyár magasán tartásának eszköze volt, hanem kényszer, egyrészt az importtöbblet finanszírozhatósága, másrészt az Oszmán Birodalom irányában fennálló adó- és egyéb kötelezettségek teljesíthetősége érdekében. Természetesen Bethlen Gábor gazdaságpolitikájában már megfigyelhető az exportteljesítmény tudatos növelése is, a merkantilista gazdaságpolitika jegyei fedezhetőek fel (ráadásul szigorúan állami kézben tartván az exportot az államháztartási egyensúly érdekében is), de ez az exportteljesítmény alapvetően nyerstermékekre korlátozódott, ráadásul a növekvő export miatt csökkenő mértékű külkereskedelmi passzívum nyomán felszabaduló arany mennyiség a későbbiekben jelentősen megemelkedő török adó miatt mégis kiáramlott az országból.

A XIX. század utolsó harmadában a magyar arany már sem a világ aranytermelése tükrében, sem a jelentősen növekedett külkereskedelmi forgalom értékéhez viszonyítva nem bírt jelentőséggel, így a külkereskedelmi passzívum finanszírozhatósága klasszikus eszközzel már nem élhetett a magyar gazdaságpolitika, tehát a passzívum kezelésének új módszerére volt szükség: a tökemérlegen keresztül történő kiegyenlítésre, tehát a külföldön történő állami és magánhitel-felvételre, illetve a részvények útján történő tőkeimportra, ami viszont a későbbiekben majd jelentősen megemelte a kamat-, osztalék- és törlesztő-fizetések miatti kiáramlást, fokozva a fizetési mérleg passzívumát.

A pénzrendszerek stabilizációja mindhárom korszakban sikeresen megtörtént, ami nélkülözhetetlen feltétele volt mind az államháztartás bevételeinek értékes pénzben történő realizálása, mind a külkereskedelmi forgalom lebonyolíthatósága, a nemzetközi fizetési rendszer fenntarthatósága szempontjából. Így Károly Róbert bevezette az aranyforintot, mely évszázadokon keresztül meghatározó szerepet töltött be az európai pénzforgalomban, emellett az ezüst aprópénzrendszer stabilizációja is megtörtént, megszüntette a pénzüjtás intézményét s helyette bevezette a portális adó intézményét. Bethlen Gábor idejében az első európai inflációs hullám Erdélyben sokkal kisebb megrázkódtatást okozott mint más országokban, köszönhetően a fejedelem erőskezü pénzpolitikájának: időben felismerésre került a lengyel pénzek beáramlása miatti veszély, ami az aprópénzek lengyel mintára történő veretéséhez vezetett, 1625-ben kezdeményezőleg lép fel a Habsburg uralkodó irányában az inflációs pénzek forgalomból történő mielőbbi kivonása érdekében, majd válasz hiányában egyedül is megvalósítja a jó pénzek veretését, s az infláció elleni küzdelmében is megnyilvánul abszolutisztikus irányultsága, amikor a limitációk igen szigorú rendszerét vezet be. A XIX. század végének hazai pénzügypolitikája szintén sikeresen kezeli a pénzrendszer problémáit: először az osztrák értékű Forint drasztikus elértéktelenedését megakadályozandó

felfüggesztik az ezüst szabad veretését, ezáltal meggátolva az európai országokban demonetizált ezüst beáramlását a Monarchia területére, 1892-től sikeresen végrehajtják az aranyvaluta-rendszerre történő átállást, – mivel e korban a magyar aranytermelés jelentősége elhanyagolható – az aranybeszerzést érdekében sikeres állampapír-konverziót végrehajtva, melynek eredményeként nem növekszik az államháztartás kamatszolgálata (adósságállománya viszont igen). (S történelmi párhuzamként említhető, hogy Bethlen Gáborhoz hasonlóan ekkor is magyar részről történt a kezdeményezés a pénzreform végrehajtására.)

A fenti sikertörténet-sorozat vonatkozásában viszont sajnálatos módon fel kell hívni a figyelmet bizonyos problémákra is. Károly Róbert ugyan uralkodása idején magasan tudta tartani az aranyárat, de halála után fia, I. Lajos – fivére dinasztikus ábrándjainak oltárán feláldozva – az olcsó importból származó előnyt megszüntette, a nápolyi illetve pápai udvar lekötelezése érdekében 21000 márka, azaz 5250 kg aranyat vitt Itáliába 1344-ben, ami a világ két esztendei s Magyarország hat évi aranytermelésének felelt meg, ezáltal a magyar királyi kincstár aranykészletét ellenérték nélkül piacra dobta, minek következtében az arany értéke rohamosan esett (a két nemesfém értékaránya 1: 10,5–11-re esett).⁶⁸ Ez jelentős károkat okozott a magyar gazdaságnak, amit a későbbiekben az is fokozott, hogy a következő két évszázadban több uralkodó idejében is nem érvényesítették a nemesérc kiviteli tilalmat, mely jelentős veretlen nemesfém kiáramlását eredményezte az ország kárára. Így egyrészt az arany értékcsökkenéséből eredően s passzív lévén a külkereskedelmi mérleg, egyre kevesebb árut kaptunk ellenértékként, másrészt a nemesfémbevéltásból és finomításból származó jövedelem is csökkent. Természetesen az utódok hibás döntéseiért nem hibáztatható Károly Róbert, de azon érdemes elgondolkodni, mennyiben volt szerencsés tartósan berendezkedni az importtöbblet aranykivitellel történő finanszírozására, s nem az exportképes árualapok előállítását ösztönözni. Az igaz ugyan, hogy Károly Róbert – a nemességgel szembeni ellensúlyként – jelentős mértékben támaszkodott a polgárság, a városok gazdasági erejére s ezért támogatta is gazdasági megerősödésüket, de alapvetően a kereskedelmi forgalom fellendítése révén próbálta ezt elérni s nem az ipari termelés fokozását ösztönözte. Érdemes talán arra is felhívni a figyelmet, hogy korábban a középkorban az ezüstpénz jelentős mértékben nem szaporodott, az ezüst nagy része fényűzési cikkekben használtatott fel, nagy tömegű pénzkészlet-felhalmozás csak az aranypénzek elterjedésével volt lehetséges. (A XIII. század második felében lett Európa afrikai aranybehozatala jelentős mértékű, de ez csak a gyarmatok kizsákmányolásával történhetett, hiszen Európa levantei kereskedelme egyenértékű csere esetén mindig passzív lett volna.) Miután bekövetkezik az afrikai arany elapadása a muzulmán terjeszkedés miatt, a XIV. sz. elejétől a XVI. sz. elejéig (az amerikai arany megjelenéséig) Európának saját aranytermelésére kell alapoznia, így Magyarország kitüntetett helyzetbe kerül Károly Róbert korától. Már a későközépkori magyar külkereskedelmi forgalom vonatkozásában megállapítható, hogy az export alapvetően a határforgalom keretében bonyolódott le, tehát a szomszédos területek – Ausztria, Morva- és Csehország, Szilézia – felé irányult, az import alapvetően a világforgalom keretében zajlott, tehát távolabbi – dél-német, itáliai stb. – területekről érkezett.⁶⁹ A kivitel alapvetően nyerstermékekben – élő állatok és állati termékek, bor és gabona – bonyolódott, s nem túl értékes termékekről illetve rövidebb távolságokról lévén szó, jelentős mértékben ezüstben realizálódik a magyar kereskedőknél a bevétel, ugyanakkor a behozatal feldolgozott áruk – alapvetően textil- és vasárúk – formájában jelent meg, s értékesebb termékekből és nagyobb távolságokból eredően aranyban

⁶⁸ Hóman 1921. 136.

⁶⁹ Kovács 1923. 23.

történt az import kiegyenlítése. A nemesfémáramlás aszimmetrikus jellegére utalhat azon tény is, hogy a harmincadot a magyar kereskedők ezüstben rótták le, ezzel szemben a külföldi kereskedők alapvetően aranyban fizettek.⁷⁰ A fentiek alapvetően két fontos tényezőre utalnak: egyrészt a magyar ipar elmaradottságára, másrészt a nagymértékű aranykiáramlásra (amely éves átlagban 1056 kg-ra tehető a későközépkorban⁷¹). S ez a jelentős mértékű aranykiáramlás tette lehetővé a dél-német városok polgárai számára jelentős mértékű pénzkészletek felhalmozását, így a kereskedelmi tőke, az Európát behálózó kereskedelmi vállalatok megalapozását, mely tőkefelhalmozódás így nem a magyar városok kereskedő polgárainál következett be, tartósítva a magyar gazdaság elmaradottságát Nyugat-Európához képest.

Bethlen Gábor uralkodása idején további problémaként jelentkezik, hogy az amerikai földrész felfedezése utáni európai gazdasági átrendeződés következtében a magyar külkereskedelem hagyományos partnereit jelentő dél-német és itáliai területek elveszítették korábbi jelentőségüket, illetve a határforgalomban szerepet játszó osztrák, cseh és sziléziai területek pedig a háborús viszonyok következtében bírtak csökkenő jelentőséggel. Fentiek következtében természetesnek tekinthető, hogy a Bethlen-korszak kivitelében meghatározó szereplővé válik az Oszmán Birodalom, illetve Havasalföld és Moldva, az viszont már megkérdőjelezhető, hogy e keleti partnerek irányába történő kivitel is nyertermékekre korlátozódik, pedig e területek ipari fejlettsége még az erdélyi állapotokhoz képest is jelentős elmaradást mutat, tehát az iparfejlesztésnek nemcsak a belföldi igények kielégítése (s így az importigény csökkentése), hanem az exportlehetőségek szempontjából is nagyobb figyelmet kellett volna szentelni. Természetesen nem vonható kétségbe, hogy Bethlen tett jelentős lépéseket egyes ipari kultúrák meghonosítása érdekében, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezen iparfejlesztés, manufaktúra-alapítás a fejedelmi birtokokra összpontosult, illetve több szempontból is sértette a céhes ipar érdekeit (limitációk, versenyt támasztó tevékenysége), továbbá lehet hogy erős polgárság hiányában és a gyorsított fejlesztés érdekében szükség volt az erősebb fejedelmi szerepvállalásra (sőt bizonyos felhalmozás a fejedelmi kincstárban be is következett), de ezen centralizált iparpolitika – s a hasonló módon monopolizált külkereskedelem – hosszabb távon visszaütött. A 40-es évektől visszaesés figyelhető meg a gazdaság teljesítményében (hiszen a 30-éves háború kimerítő hatása ekkor már egyértelműen érvényesül, s I. Rákóczi György még erőskezü fejedelemként értékelhető, de II. Rákóczi György s különösen Apafi igen rossz emlékű uralkodó), így a 40000 aranyforintos török adó az egyre inkább passzívra váló külkereskedelmi mérleg mellett egyre nehezebben volt előteremthető, így a korábbi tartalékok felélése vált szükségessé. Éppen mivel a korábbi fellendülés az export vonatkozásában a fejedelmi, centralizált gazdálkodás révén vált lehetségessé, a későbbi zilált politikai viszonyok, gyenge kezű uralkodók mellett a fejedelmi export nem működik s a ki nem fejlődött polgári gazdaság hiányában nem lehet tovább fenntartani a korábbi teljesítményt, így a következő évszázadban, az Erdélyi Nagyfejedelemség idejében az erdélyi rendek hiába állnak elő rendszeresen az ipar- és kereskedelem fejlesztésére vonatkozó tervekkel,⁷² az állami gazdaságpolitika részéről nincs fogadókészség ezen tervek kivitelezésére, a Habsburg-politika Erdélyt – s természetesen Magyarországot is – nyersanyag- és élelmiszerellátó szerepre kárhóztatta.

⁷⁰ Kováts 1923. 21.

⁷¹ Kováts 1923. 29.

⁷² Somai 2001. 21–22.

A XIX. század utolsó évtizedei vonatkozásában arra kell felhívni a figyelmet, hogy a passzív külkereskedelmi mérleg finanszírozása érdekében a tovább már rendelkezésre nem álló „klasszikus megoldás” – a nemesfémkivitel – helyett hiába folyamodott a Monarchia a tőkemérleg ellensúlyozó szerepében rejlő megoldási módokhoz. Azt természetesen nem szabad tagadni, hogy az ország tőkeszegénysége következtében a – Bethlen Gábor korához hasonlóan gyorsított – gazdaságfejlesztés, az ipari termelés fokozása érdekében szükség volt a külföldi tőke nagyobb mértékű igénybevételére, de a beáramló tőke korábban tárgyalt igen szerencsétlen szerkezete következtében legfeljebb az importigény csökkentéséhez járult hozzá bizonyos mértékben, az exportteljesítmény fokozása szempontjából szerepe elhanyagolható volt, így a törlesztésekkel, kamatokkal és osztalékokkal kapcsolatos fizetési kötelezettségek a későbbiekben a továbbra is passzív külkereskedelmi mérleg mellett egyre nehezebben elviselhető terhet jelentettek, az újabb külföldi tőkebevonások már ezen terhek finanszírozásában is egyre fontosabbá váltak, miközben a külföldi tőke érdeklődése visszafogottabbá vált a századfordulót követően. Ez végül az első világháborút megelőző években már a korábban felhalmozott aranykészletek kiáramlásához vezetett, melyek egy korábban sikeresnek minősített állampapír-konverzióhoz kapcsolódóan kerültek jelentős részben beszerzésre, mely siker alapvetően annak volt tulajdonítható, hogy nem növelte az államháztartás kamatszolgálatát, ellenben az adósságállományt igen, s ebből következően a később teljesítendő törlesztéseket is, ami a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyával kapcsolatos problémák fokozódása irányába mutatott.

A három korszak összehasonlítása során talán még egy kérdésre célszerű irányítanunk a figyelmet: a magyar pénzügypolitikának a kihívásokra adott válaszai gyorsaságára. Károly Róbert az európai aranyválságra igen gyorsan reagált, sőt a nemesérc-monopólium intézményének bevezetésével a többi európai állam számára a válságot elnyújtotta s kikáznáta Magyarország kitüntetett szerepét az európai aranytermelésben, így tulajdonképpen pénzügypolitikájával irányította az európai pénzügyi folyamatokat. Bethlen Gábor az első európai inflációs kihívásra gyors és határozott választ adott, a magyar arany csökkenő európai szerepével és a világ gazdasági ártrendeződés hatásaival szembesülve merkantilista gazdaságpolitikájával próbálta az exportot bővíteni, de ő már nem irányította az európai folyamatokat, hanem alkalmazkodni próbált. S bár véleményem szerint a túlzottan centralizált gazdaságfejlesztés hosszabb távon káros következményekkel is járt, egyrészt indokolható Erdély gazdasági elmaradottsága miatt a gyorsított, így jelentősebb állami aktivitással járó gazdaságpolitika, másrészt mind saját korában, de különösen utódai idején Erdély igen szerencsétlen világpolitikai konstellációval volt kénytelen szembesülni, melyért igazán nem a fejedelem hibáztatható. Végezetül a XIX. század utolsó harmadában a magyar pénzügypolitika reakciója az európai pénzügyi rendszer változásaira igen lassúnak bizonyult, hiszen más európai államokat évtizedekkel elmaradva követtünk csak az aranyvalutára történő átállás vonatkozásában. Azt is meg kell állapítanunk, hogy bár végül a magyar gazdaságpolitika felismerte a torz iparszerkezetben rejlő veszélyeket s lépéseket tett a hazai polgárságra alapozódó iparfejlesztés irányába, e korrekcióra csak a korszak második felében került sor. Mindezek tükrében a magyar pénzügypolitika „sikeres” korszakait illetően árnyaltabb megközelítésre van szükség, s a bőséges aranykészletek illetve a külföldi tőke finanszírozó szerepét illetően fel kell hívni a figyelmet egy ún. „elkényelmesítő effektusra”, vagyis arra, hogy könnyen vezethet a megfelelő exportképes árualapot biztosító – s a polgári kezdeményezésekre építő – gazdaságfejlesztés elhanyagolásához.

Felhasznált irodalom

- Bácskai T. (szerk.) 1993: *A Magyar Nemzeti Bank története I., Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924.* KJK, Budapest.
- Bekker Zs. szerk. 2002: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig).* AULA, Budapest.
- Buza J. 1991: Az első európai infláció és magyarországi hatása (1618–1628). *Társadalom és gazdaság*, 88–103. o.
- Büky J. 1937: *Ausztria papírpénzkibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig.* (Doktori értekezés, benyújtva a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán), Budapest.
- Gr. Desseffy A. 1878: Az arany jövője. *Nemzetgazdasági Szemle*, 2, 31–57. o.
- Gr. Desseffy A. 1877: A kereskedelmi szerződések megújítása előtt. *Nemzetgazdasági Szemle*, 1, 72–90. o.
- Fellner F. 1911: *A valuta rendezése Magyarországon, különös tekintettel a készpénzfizetések megkezdésére.* Grill Károly Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Hóman B. 1916: *Magyar pénztörténet 1000–1325.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Hóman B. 1921: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
- Hóman B. – Szekfű Gy. 1935: *Magyar történet* III. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Honvári J. szerk. 1996: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Aula Kiadó, Budapest.
- Huszár L. 1975: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Huszár L. 1995: *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imreh I. 1992: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- Imreh I. 1999: *Erdélyi eleink emlékezete, 1550–1850: társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Teleki László Alapítvány – Polis, Budapest – Kolozsvár.
- Kautz Gy. 1868: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon.* Heckenast, Pest.
- Kováts F. 1923: *A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal a középkorban.* (Különlenyomat a Történeti Szemle 1922. évi 1–4. füzetéből), Budapest.
- Lukinich I. 1914: Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból. *Századok*, 464–476. o.
- Rádóczy Gy. 1972: *Az Osztrák–Magyar Monarchia pénzügyei a XIX. század második felében.* Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve, 43–68. o.
- Rádóczy Gy. 1984: *A legújabb kori magyar pénzek.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Somai J. szerk. 2001: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. század).* Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár.
- Szakács S. 1998: *Gazdaságtörténet II.* SZÁMALK Kiadó, Budapest.
- Tomka B. 1999: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913.* Multiplex Media – Debrecen U. P., Debrecen.
- Trócsányi Zs. 1976: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései* (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez). Akadémiai Kiadó, Budapest.